

Prikaz svakodnevnog života na Labinštini u razdoblju fašističke diktature

Dobrić, Lara

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:328694>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-17**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Lara Dobrić

Prikaz svakodnevnog života na Labinštini u razdoblju fašističke diktature
(Diplomski rad)

Rijeka, 2020.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET U RIJECI

Lara Dobrić

Prikaz svakodnevnog života na Labinštini u razdoblju fašističke diktature
(Diplomski rad)

Diplomski studij: Povijest i Talijanski jezik i književnost

Mentor: izv. prof. dr. sc. Mila Orlić

Rijeka, 2020.

Sažetak

Fašistički je režim ostavio dubok trag na istarskom poluotoku i na samom istarskom čovjeku. Ovaj diplomski rad bavi se analizom svakodnevnog života na području Labinštine između dva svjetska rata, te načinima putem kojih je režim kao takav utjecao na stanovništvo. Uz pomoć analizirane stručne literature (knjiga i članaka), arhivske građe, periodike i obavljenih intervju prikazat će se razvoj kulturalnog, socijalnog i gospodarskog životnog procesa, uzimajući u obzir nasilnu talijanizaciju, koja je uslijedila nakon 1918. godine, i njen utjecaj na lokalno stanovništvo. Rad se dotiče i tema nacionalnih i kulturnih identiteta, njihovih fluidnosti te „nacionalne indiferentnosti“ lokalnog stanovništva.

Ključne riječi: Labin, Istra, fašizam, međuratno razdoblje, identitet.

Sommario

Il regime fascista ha lasciato un segno profondo nella storia della penisola istriana e sugli istriani stessi. Questa tesi di laurea analizza la vita quotidiana nei dintorni della città d'Albona tra le due guerre mondiali e l'influenza del regime fascista sul popolo istriano. Attraverso l'analisi della bibliografia (libri e articoli), materiale d'archivio, periodici e interviste svolte, la presente ricerca si focalizza sullo sviluppo culturale, sociale ed economico, prendendo in considerazione l'italianizzazione violenta che seguì dopo il 1918 e l'impatto che ha lasciato sulla popolazione locale. La ricerca si occupa anche dei temi delle identità nazionali e culturali e della loro fluidità, ma anche dell'„indifferenza nazionale“ della popolazione locale.

Parole chiave: Albona, Istria, fascismo, periodo interbellico, identità.

Abstract

The fascist regime left a deep impact on the Istrian peninsula and the Istrianman himself. This thesis deals with the analysis of everyday life in the town of Labin/Albona and its surrounding area between the two World Wars, and the ways in which the regime as such affected the population. With the help of analyzed professional literature (books and articles), archive material, periodicals and interviews, the development of cultural, social and economic life process will be presented, taking into consideration the violent Italianization that followed after 1918 and what mark it left on the local population. The paper also touches on the topic of national and cultural identities, their fluidity and „national indifference“ of the local population.

Keywords: Labin, Istra, fascism, Interwar period, identity.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni kontekst	2
3. Fašizam i autohtono stanovništvo	5
4. Nasilna talijanizacija	8
5. Slika stanovništva	10
6. Rudarska tradicija	18
a. Labinska Republika.....	21
7. Cementara Koromačno	23
8. Poljoprivreda.....	24
9. Siromaštvo diktiraju porezi.....	28
10. Pomorstvo	29
11. Dva pola Labinštine (selo i grad).....	30
12. Identitet i nacionalna indiferentnost.....	36
13. Socijalno stanje obitelji.....	39
14. Propaganda.....	41
15. Jezik	43
16. Škole.....	45
17. Mijenjanje imena, prezimena i toponima.....	53
18. Zaključak.....	57
19. Bibliografija	58

1. Uvod

Istra je, kao granična pokrajina, kroz povijest bila podložna konstantnim promjenama državnih granica. Te promjene su utjecale i na indiferentan stav stanovnika prema nacionalnoj državi i nacionalnom izjašnjavanju uopće. Fokus treba staviti na situaciju koja dovodi do određene identifikacije pojedinca, a ne na identitete, tj. kategorije koje su nametnute od strane institucija i država. Teško je govoriti o identifikaciji kao nečemu konstantnom kao što je to često bilo prikazivano, već treba proučavati povijest odozdo (premda se može raditi o kontradiktornim činjenicama). Identifikacija je proces koji se mijenja ovisno o situaciji zbog niza činilaca te se često ne poklapa s nametnutim identitetima i povijesnim narativima, što će se pokušati prikazati ovim diplomskim radom. Nakon završetka Prvog svjetskog rata u mnogim dijelovima Europe dolazi do mijenjanja granica te stvaranja novih država koje su morale institucionalizirati svoju vlast na novopripojenim prostorima. Taj se proces odvija i u Istri koju talijanska država pokušava „uklopiti“ u nacionalno tijelo uspostavljajući zakone te usklađujući valutu, zakonodavstvo i upravu.

Talijanske snage su već od studenog 1918. godine usmjerile svoje akcije u pravcu talijanizacije krajeva koji su joj obećani Londonskim ugovorom, a neke od tih promjena ostavile su dubok trag u sjećanju lokalnog stanovništva. Italija je od strane jednog dijela stanovništva sigurno bila dočekana kao osloboditeljica, drugi su bili razočarani, dok su treći bili u iščekivanju što bi mogla donijeti talijanska vlast. Bilo je naravno i „austrofila“ koji su s nostalgijom gledali na prethodni, nadnacionalni, oblik države.¹ Ministar vanjskih poslova Tommaso Tittoni je u parlamentu 1919. godine izjavio: „ (...) njihov jezik i njihove kulturne ustanove bit će poštivane, i uživat će sve povlastice našeg slobodarskog i demokratskog zakonodavstva.“² No, izjava ministra Tittonija nije ostvarena zbog brzog uspona fašističkog režima, što će se u ovom diplomskom radu pokušati prikazati na primjeru Labinštine.

Labinština je zemljopisno-povijesni naziv istočnog dijela istarskog poluotoka, te obuhvaća područja općina Raša, Sv. Nedelja, Kršan, Pićan i područje grada Labina. Gledajući geografske granice, Labinština je omeđena rijekom Rašom i Raškim zaljevom na zapadu, morem na jugu i istoku te Učkom na sjeveru. Do 30-ih godina 20. stoljeća granicu na sjeveru obuhvaćalo je i Čepičko jezero (čije je isušivanje započelo 1927. godine zbog melioracije tla). Usporedno s melioracijom Čepičkog jezera, meliorirala se i Raška dolina (Krapansko jezero) – što je trebalo dovesti do suzbijanja malarije i poboljšanja zdravstvene situacije na Labinštini. Uz to, melioracijom

¹ „Neki ljudi nisu baš živeli kako treba. Za vreme Austro-Ugarske se živelo dobro, znam da su mi tako pričali kao djetetu. Davali su hrvatske škole, ljudi su imeli dela (...)“ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020. Radi se o kompleksnom prijelaznom razdoblju između starog i novog režima. Više u: Bresciani, Marco, *Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation-building and the new fascist order in the Upper Adriatic*, u: National indifference and the history of nationalism in modern Europe, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019., str. 65.

² Citat preuzet iz: Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, Udruženi nakladnici, Pazin – Poreč – Pula, 1993., str. 19.

se željela poboljšati i ekonomska situacija Labinštine, obrađivanjem novodobivenih zemljanih čestica. Općina Labin (tal. *Comune d'Albona*) spadala je pod Civilni komesarijat u Pazinu od 1918. do 1923., Potprefekturu u Pazinu do 1926. te od 1927. do 1945. pod Prefekturu Istre u Puli. Područje ondašnje Općine Labin obuhvaćalo je područja današnjih Općina Raša, Općina Sveta Nedelja i Grada Labina. Neki su dijelovi današnje Labinštine za vrijeme Italije bili zasebne općine, kao npr. Općina Plomin (tal. *Fianona*), Općina Šušnjeвица (tal. *Valdarsa*), ili su spadali pod druge općine (npr. područje današnje Općine Kršan je spadalo pod Općinu Plomin, a današnja Općina Pićan pod Općinu Pazin). Do 1922. godine Šušnjeвица je spadala pod Općinu Boljun, a kraljevskim dekretom od 19. siječnja 1922. godine nastala je nova općina koja je obuhvaćala mjesta: Šušnjeвица, Letaj, Gradine, Grobnik, Brdo, Jesenovik, Nova Vas. Ovo je područje značajno po tome što se stanovništvo pretežito koristilo *istrorumunjskim* jezikom u svakodnevnom govoru.

U ovom diplomskom radu za pomoć pri pisanju i analiziranju područja i razdoblja korištena je stručna literatura hrvatskih i talijanskih autora, arhivska građa fonda 55 *Prefektura Istre u Puli*, 65 *Općine Labin (Comune di Albona)* u Državnom arhivu u Pazinu, fond 453 *Civilni komesarijat u Pazinu*, periodika koja je tiskana na području Istre (*L'Azione*, *Corriere istriano*, *Istarska riječ* i *Istarski list*) te dokumenti u privatnom vlasništvu obitelji Dobrić koji se tiču Josipa Dobrića (rođenog 1896. godine). Obavljeni su intervjui s pojedincima (i njihovim potomcima) koji su živjeli na tom području tijekom fašističke diktature.

2. Povijesni kontekst

Prva je polovica 20. stoljeća na istarskom poluotoku u gradovima ostala obilježena nacionalnom i ideološkom isključivošću, dok su ruralne zone i dalje vrlo nedefinirane s raznim i složenim oblicima identifikacija.³ Kao i svako pogranično područje, Julijska je krajina bila obilježena kao nacionalno heterogena zajednica. Talijanski element prevladavao je u sjevernom i zapadnom priobalju te urbanim središtima, hrvatski element u unutrašnjosti istarskog poluotoka te na istočnoj obali i otocima, a slovenski element u sjevernom dijelu Istre te na Krasu. Prisutne su i brojne mješovite i hibridne zone obilježene suživotom tih triju elemenata, što zapravo samo pokazuje složenost situacije i nemogućnost polarizacije te pojednostavljivanja međuljudskih odnosa na istarskom poluotoku.⁴

³ U gradovima je dolazilo do političkog i ideološkog pritiska, pogotovo u predizborno vrijeme, jer je to značilo da su ljudi morali izabrati stranu. Većina je stanovnika istarskog poluotoka na sebe gledala kao „granične ljude“, a svoju je regiju (Istru) vidjela kao „granicu između dva naroda“. Više u: Ballinger, Pamela, *History's „Illegibles“: National indeterminacy in Istria*, u: *Austrian History Yearbook*, br. 43, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 2012., str. 119.-120.

⁴ Ivetić, Egidio, *Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, *Collana degli Atti*, br. 30, Centro Ricerche Storiche Rovigno, Rovinj, 2009., *online* dostupno na: https://www.crsrv.org/pdf/collana_degli_atti/Istra_kroz_vrijeme.pdf, pregledano 5. travnja 2020., str. 538.

Nakon završetka Prvog svjetskog rata i raspada Austro-Ugarske, 1918. godine dolazi do prekretnice na Jadranu. Italija je do početka Prvog svjetskog rata bila saveznica Trojnog saveza (i samim time saveznica Austro-Ugarske). No, 2. kolovoza 1914. premijer Antonio Salandra proglašava neutralnost zbog toga što Austro-Ugarska nije bila napadnuta te se nije konzultirala s ostalim članicama Trojnog saveza oko „napada“ na Srbiju.⁵ Italija s članicama Antante 26. travnja 1915. sklapa tajni Londonski ugovor, prema kojem je Italija trebala dobiti Trentino, južni Tirol, Trst, Goricu, Gradišku, Istru do Rijeke, Cres, Lošinj, dio sjeverne Dalmacije, otoke od Paga do Mljeta, ako uđe u rat na strani Antante.⁶ Italija u svibnju 1915. staje na stranu Antante, te iz Prvog svjetskog rata izlazi kao zemlja pobjednica. U studenom 1918. Italija uspostavlja nadzor nad Istrom i sjevernom Dalmacijom. U prosincu 1918. dolazi do osnivanja Kraljevine SHS, koja je također tražila suverenost nad Istrom (pozivajući se na etnički sastav poluotoka). Iako je to pogoršalo odnos s Italijom, taj zahtjev nije urodio plodom te je uspostavljena privremena talijanska uprava na istarskom poluotoku. Privremena uprava bila je podijeljena u tri faze.⁷ Prva faza trajala je od studenog 1918. do srpnja 1919. godine i označavala je vojnu upravu pod vodstvom generala Carla Petittija di Roreta. Druga faza trajala je od srpnja 1919. do studenog 1920. godine; u tom je periodu uspostavljen Generalni civilni komesarijat za Julijsku krajinu. Treća i posljednja faza započela je u studenom 1920. godine kada je ratificiran ugovor iz Rapalla kojim je Italija dobila Istru do Rijeke, Trst, Goričku do Logateca, Zadar, otoke Cres, Lošinj, Susak, Unije i Lastovo. Godine 1921. na snagu stupa uredba o pripajanju te time Julijska krajina formalno-pravno postaje sastavni dio Kraljevine Italije.

Međutim, u istom razdoblju, dolazi i do drugih bitnih promjena unutar Italije, koji se reflektiraju i na istarski poluotok. Naime, Benito Mussolini je 23. ožujka 1919. u Milanu osnovao pokret *Fasci di combattimento* koji je zagovarao socijalne reforme i republiku, a ostao je zapamćen po svom agresivnom političkom stilu. Dok se s jedne strane sve više afirmira Mussolini kao lider nove (fašističke) revolucije, s druge se istovremeno odvija jedan bitan proces na ljevici koja teži ostvarenju socijalističke revolucije po modelu Sovjetske Rusije. U lipnju 1919. potpisan je Versajski ugovor koji Italiji nije pružio ono čemu se nadala. Italija se morala suočiti s posljedicama rata kao što su inflacija, nezaposlenost, kao i izostanak pomoći saveznika koja je pristizala tijekom ratnih godina. U gradu su se te posljedice osjetile u potrebi industrije da se transformira iz ratnodobne u mirnodobnu, ali i u sukobima radnika s upraviteljima tvornica zbog zahtijevanja boljih radnih uvjeta. Na selu dolazi do okupiranja neobrađene zemlje od strane seljaka (koja im je bila obećana u sklopu ratne propagande), ali i zahtijevanja boljih radnih uvjeta onih seljaka koji su bili zaposleni kod zemljoposjednika. Ova se povijesna faza, uzrokovana ekonomskom krizom i

⁵ Sabbatucci, Giovanni, Vidotto, Vittorio, *Storia contemporanea, Il Novecento*, Editori Laterza, Bari, 2008., str. 9.

⁶ Istarska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Londonski ugovor*, <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1564>, pregledano 30. listopada 2019.

⁷ Ivetić, Egidio, *Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, cit., str. 535.

siromaštvom nakon Prvog svjetskog rata, naziva *biennio rosso*. Odnosi se na razdoblje između 1919. i 1920. u kojem je dolazilo do čestih borbi radnika i seljaka za poboljšanje životnih i radnih uvjeta. Ovi društveni slojevi gledaju na Socijalističku stranku (*Partito socialista*), koja je ostvarila značajan rast nakon rata, kao moguću vodilju u namjeri da ostvare svoje ciljeve, to jest da transformiraju društvo u kojem će svi pojedinci biti jednaki u ekonomskom i socijalnom smislu. Međutim i sama Socijalistička stranka nije jedinstvena, unutar nje se sukobljavaju različite struje koje su imale drugačiju viziju novog društva.⁸ *Riformisti* su zagovarali promjenu i moguću suradnju između radničkih i građanskih slojeva putem donošenja reformi, dok su *massimalisti* smatrali kako će te promjene doći pomoću spontane revolucije. Osim toga, postojala je i grupa ekstremne ljevice, okupljena oko časopisa *L'Ordine Nuovo*, koja je zagovarala revoluciju i borbu protiv građanskog sloja po uzoru na onu boljševičku.⁹ Okupacija tvornica, koja se dogodila 1920. godine, imala je za cilj omogućiti radnicima da sami kontroliraju tvornice (što će se vidjeti i na primjeru rudara u Labinu 1921. godine) te je predstavljala kulminaciju ovog poslijeratnog razdoblja. No, zbog nedostatka znanja o tome kako voditi revoluciju, ona nije ostvarena dugoročno, već je ugušena. Nakon *biennio rosso*, krajem 1921. godine, slijedi *biennio nero*, odnosno uspon fašizma. *Partito Nazionale Fascista* (P. N. F.) osnovan je u studenom 1921. godine, a već u listopadu 1922. stranka preuzima vlast. Taj je događaj poznatiji pod nazivom Marš na Rim (tal. *La marcia su Roma*).¹⁰ Kralj Vittorio Emanuele III. 28. listopada odbio je prepustiti vlast vojsci, što je omogućilo slobodan ulazak crnokošuljaša u grad. Prelazak vlasti okončan je 30. listopada kada je kralj dao Mussoliniju potpunu ovlast za sastavljanje nove vlade. U prosincu 1922. osnovan je *Gran consiglio del fascismo*, a u siječnju 1923. *Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*. Osnivanje tih dviju institucija polako je vodilo do stvaranja autoritarne fašističke države. Institucionalizacija MVSN-a služila je suzbijanju protivnika novog režima, što se većinom ostvarivalo nasilnim putem. U travnju 1924. održani su izbori na kojima P. N. F. dobiva 65 % glasova.¹¹ Socijalist Giacomo Matteotti 30. svibnja 1924. u svom govoru u Parlamentu istupa protiv fašizma, osuđuje nasilje i preispituje vjerodostojnost izbornih rezultata. Ubojstvo Matteottija u lipnju 1924., ali i poznati Mussolinijev govor iz siječnja 1925. u talijanskom parlamentu, kada javno preuzima odgovornost za Matteottijevo ubojstvo, označili su ukidanje ustavnih sloboda te početak fašističke diktature. Razvoj fašizma može se podijeliti u različite faze: predrežimski period (1919. – 1922.), institucionalizacija režima (1922./1923. – 1926.), jačanje vlasti državno-stranačkih struktura (1927. – 1929.), radikalne kadrovske promjene (1930. – 1935.), iluzija velikog pristanka (1935. – 1939./1940.).¹²

⁸ Sabbatucci, Giovanni, Vidotto, Vittorio, *Storia contemporanea*, cit., str. 72.-73.

⁹ Podjela unutar *massimalista* će 1921. nakon Kongresa u Livornu dovesti do rascjepa unutar *Partito socialista italiano* te stvaranja *Partito comunista d'Italia* (Komunističke partije Italije).

¹⁰ Više u: Albanese, Giulia, *La marcia su Roma*, Editori Laterza, Bari, 2008.

¹¹ Sabbatucci, Giovanni, Vidotto, Vittorio, *Storia contemporanea*, cit., str. 87.

¹² Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, C. A. S. H. Histria Croatica, 1998., str. 47.

3. Fašizam i autohtono stanovništvo

Istra se nakon završetka Prvog svjetskog rata nalazila u gospodarskoj i političkoj krizi. Nova se talijanska vlast istarskom narodu predstavila s određenim obećanjima koje je trebalo ispuniti (npr. poštivanje jezika, ustanova i kulture), no ta obećanja nisu ispunjena jer u vrlo kratkom razdoblju dolazi do stvaranja diktature koja uskraćuje prava i slobode. Paralelno dolazi i do razvijanja fašističkog pokreta, koji se u Istri i u Trstu javio u ranoj poslijeratnoj fazi. To rano razvijanje fašističkog pokreta u pograničnim područjima bilo je moguće pretežito zbog sukoba (ideoloških, socijalnih, kulturnih) koji su postojali i prije rata, novih ideoloških okolnosti koje su kod jednog dijela stanovništva probudili želju za revolucijom te uređenja novih teritorijalno-državnih granica, što je uzrokovalo politizaciju istarskog stanovništva.¹³ Talijanski antifašisti su već 1920-ih godina optužili Benita Mussolinija da pokušava uspostaviti totalitarnu državu (*stato totalitario*), odakle potječe naziv totalitarizam.¹⁴ Mussolini je to još dodatno potvrdio svojim tumačenjem važnosti fašističke države 1925. godine: „Sve za državu, ništa izvan države, ništa protiv države“ što je zapravo označavalo totalnu moć državne vlasti u svim područjima javnog i privatnog života građana (ukinuti su slobodni izbori, uvedena je cenzura, ograničena sloboda, itd.). Od 1925. godine zastrašivanja, progoni, zatvaranja onih koji nisu bili skloni novom režimu postali su dijelom talijanske, a samim time i istarske svakodnevnice. Političku ideologiju fašizma označava antiparlamentarizam, diktatura jedinstvene fašističke stranke te kult личности.

Fascismo di confine (granični fašizam), koji se pojavljuje već 1919., radikalniji je od ostalih oblika prisutnih u ostatku Italije.¹⁵ Kako bi dokazao svoju snagu i važnost unutar cijele nacije, dobiva ulogu branitelja granice (*guardia al confine*). Naime, u cilju mu je bilo obraniti domovinu i novopridružene granice od unutarnjih i vanjskih neprijatelja.¹⁶ Uloga fašizma kao čuvara, daje istočnoj granici sakralno obilježje – kroz rituale i simbole.¹⁷ Prvi znakovi fašističkog pokreta, odmah nakon njegova osnutka u Milanu, počeli su se javljati i u Trstu. Još nije sa sigurnošću utvrđeno gdje je osnovan prvi istarski *fascio* nakon onog u Trstu, iako Bon Gherardi piše kako postoji mogućnost da je osnovan u Labinu.¹⁸ Istarski je fašizam nasiljem skvadrističkih grupa želio prvenstveno spriječiti realizaciju lijevo-orijentiranih radničkih grupa u njihovoj namjeri da ostvare

¹³ Ibidem, str. 43.

¹⁴ Nohlen, Dieter, *Politološki rječnik*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 2001., str. 476.

¹⁵ Dukovski, Darko, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918. – 1947.)*, Leykam international, Zagreb, 2010., str. 26.-27.

¹⁶ Mazzoni, Matteo, Percorsi storici, Fughe e ritorni. Aspetti delle migrazioni nel XIX e XX secolo, Recensioni, Annamaria Vinci, *Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918 – 1941*, <http://www.percorsistorici.it/numeri/17-numeri-rivista/numero-1/74-percorsi-storici-numero-1.html>, pregledano 24. travnja 2020.

¹⁷ Fašistički pokret znao je iskoristiti socijalno i mentalno stanje poslijeratne Italije. Obilježavanjem različitih komemoracija, kao što je „*il culto dei caduti*“, koji se odnosi na pale borce Prvog svjetskog rata, želio je pridobiti ljude. Dakle, radilo se o svojevrsnoj purifikaciji pretrpljene boli putem domoljubnih i nacionalističkih rituala. Više u: Vinci, Anna Maria, *Il fascismo al confine orientale. Appunti e considerazioni*, u: Storie e regione, Il fascismo di confine, br. 20, 2011., str. 20.-39., https://storiaeregione.eu/attachment/get/up_95_1467115976.pdf, pregledano 24. travnja 2020.

¹⁸ Preuzeto iz: Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, cit., str. 50.

socijalističku i radničku revoluciju po modelu Sovjetske Rusije (što se može vidjeti i na primjeru Labinske republike).¹⁹

Čemu je težio fašizam u Istri? Neupitno je da se vršila i fašizacija društva, no ona je bila neovisna o nacionalnoj pripadnosti. „Moreš znat koliko je moćan bio kad je gradio škole u Kostrčanima, Zankovcima, na Brdu (...) u Čepiću su bile škole“, govori G. A. o gradnji škola za vrijeme fašističke Italije u svakom mjestu.²⁰ Fašizam se pokušao proširiti i nametnuti u svim segmentima društva (pogotovo nakon 1925. godine). Fašizacija društva nije mogla biti stvorena odjednom i „preko noći“, već se ona provodila putem različitih prilagodbi gospodarskog, političkog i kulturnog života.²¹ Od 1925. godine od presudnog značaja bile su podupirajuće fašističke organizacije kojima je režim trebao pridobiti širu masu organiziranjem raznih aktivnosti. Dobrovoljno učlanjivanje u organizacije poput *Dopolavoro*²² ili obavezno u *Opera Nazionale Balila*²³, stanovništvu je donijelo niz povlastica, ali i osjećaj pripadnosti zajednici, pripadanje novoj državi. Kao što i sama filozofija fašističkog simbola *fascio* nalaže – jedan prut se može slomiti, ali više njih ne. Osim toga, organiziranjem slobodnog vremena pojedinaca željelo se spriječiti moguće negodovanje. Kontrola slobodnog vremena ostvarivala se kinematografskim projekcijama, javnim plesovima, organiziranim izletima, sportskim manifestacijama i raznim tečajevima. Na selu slobodno vrijeme nije postojalo u istom smislu kao i u gradskim središtima. Međutim, *Istarski list* zabilježio je djelovanje „Putujuće poljoprivredne katedre“ (tal. *Cattedra d'agricola*) koja je organizirala kino po selima, a među imenima mjesta spominju se Sv. Lovreč (Diminići) i Kršan.²⁴ Također, u listu *Corriere istriano* spominju se i razni poljoprivredni tečajevi kojima se željelo educirati ruralno stanovništvo. No, i dalje se radilo o drukčijem provođenju „slobodnog vremena“ u odnosu na gradska središta.

Uz sve te promjene (bile one prisilne ili dobrovoljne), pojedinci su na fašistički pokret gledali kao priliku za društveno promaknuće u više slojeve, a bilo je i onih koji su vjerovali u fašističku revoluciju. No, uključivanje u P. N. F. zbog povlastica moglo je dovesti do otuđivanja od ostatka stanovništva koje nije dijelilo fašističke ideale. S. A. odgovara kako se on u svojem selu (Šimunici) ne sjeća nijednog seljaka koji se uključio u političku stranku, te da je to vjerojatno bilo samo u Pićnu. U nastavku navodi kako bi na selu mrzili čovjeka koji bi se uključio u fašističku

¹⁹ Bon Gherardi, Silvia, *Ustrojstvo fašističkog režima u Istri*, u: Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981., str. 243.-244.

²⁰ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²¹ Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, cit., str. 185.

²² Opera Nazionale Dopolavoro (OND) osnovana je 1. svibnja 1925. godine Kraljevskim zakonskim dekretom br. 582. Cilj te organizacije je promicanje zdravog i svrhovitog slobodnog vremena. Radilo se na razvijanju fizičkih, umnih i moralnih sposobnosti.

²³ Opera Nazionale Balila (ONB) osnovana je 3. travnja 1926. godine Kraljevskim zakonskim dekretom br. 2247. Cilj te organizacije bio je disciplinirati (militaristički) fizički i psihički odgoj mladih.

²⁴ Istarski list, god. 1 , br. 5., Gorica, 9. svibnja 1929., *Novosti, Kino po selima*.

stranku. Slične izjave dobila sam i od ostalih ljudi s kojima sam razgovarala.²⁵ „Ljudi naši apsolutno nisu bili za fašizam, ta uža krug je.“²⁶ Seljaci nisu imali direktan interes od uključivanja u stranku, te se to eventualno odnosilo na one koji su se morali negdje zaposliti. Pojava uključivanja u P. N. F. više se odnosila na gradove nego na sela. To potvrđuje i G. A. T. koji navodi kako je u Raši znao puno ljudi koji su se uključili u P. N. F.²⁷ Na moje pitanje jesu li u obitelji spominjali Mussolinija i općenito fašizam, S. A. odgovara potvrdno, ali isto tako naglašava kako su ideje njegove obitelji bile suprotne onim fašističkim. S druge strane G. A. T. navodi: „O politici se doma ni govorilo. Ja se domislin da smo govorili Franina i Jurina šćorice, one naše dogodovštine.“²⁸

Činjenjem svega što je nalagao novi režim, običan je čovjek mogao nastaviti svojim životom kao i za vrijeme Austro-Ugarske, s jednom bitnom razlikom. Za vrijeme Italije, slavensko stanovništvo javno je doživljavano kao inferiorno. U istrovenetskom dijalektu riječ „s'ciavo“ (tal. *schiavo, servo*, lat. *sclavus*) označavala je riječ „slavo“ (Slaven). Ta je riječ bila ukorijenjena u govoru i prije dolaska talijanske države na ove prostore. U listu *Naša sloga* često su se mogli pronaći primjeri negativnog korištenja riječi „šćavo“ koja je insinuirala na istarskog seljaka. „Ljudi bojži, hote kupovati potrebite stvari, makar Turčinu ili Židovu, ali nemojte nipošto svojemu rodjenom bratu, koji vas mrzi i prezire, te vas smatra za niže stvoreve čak za šćave, dok si trga žepe s vašimi žuljevi“, pišu autori *Naše sloge* komentirajući događaj u jednom pazinskom dućanu 1900. godine.²⁹ Čak i prije dolaska fašističkog režima na vlast, Mussolini je dao do znanja da na slavensko stanovništvo gleda kao inferiorno. „*Di fronte a una razza inferiore e barbara come la slava, non si deve seguire la politica che dà lo zuccherino, ma quella di bastone. (...) I confini d'Italia devono essere il Brennero, il Nevoso e le Dinariche: io credo che si possano sacrificare 500 000 slavi barbari a 50 000 italiani*“³⁰, izjavljuje Benito Mussolini u rujnu 1920. godine za vrijeme njegova posjeta Puli u kazalištu Politeama Ciscutti.³¹ S druge strane, na pitanje je li se ikad

²⁵ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²⁶ Uži krug referirao se na dobrostojeće obitelji. Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁷ Neki njegovi prijatelji bili su se pridružili avangardistima. Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁸ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁹ Naime, trgovčeva kći prokomentirala je jednog kupca (koji je ujedno bio i kmet): „Anche questo šćavo me vien distrubar“, dok je tražio namirnice po dućanu. Više u: *Naša sloga*, god. 31., br. 71., Pula, 23. listopada 1900., *Razne vijesti, Pokrajinske*.

³⁰ Prijevod: „Pred inferiornom i barbarskom rasom kakva je slavenska, ne smije se voditi politika davanja šećera, već batina. (...) Granice Italije trebaju činiti Brenner, Snežnik i Dinaridi: smatram da se može žrtovati 500 000 Slavena barbara naspram 50 000 Talijana.“

³¹ „Stasera tutti al Politeama – BENITO MUSSOLINI, il valoroso direttore del *Popolo d'Italia* parlerà questa sera al Politeama Ciscutti, su la situazione politica. Sarà accompagnato da Umberto Pasella. La città à atteso a lungo la venuta di MUSSOLINI. Il teatro quindi dovrà essere incapace di contenere tutti coloro che desiderano sentire l'oratore irruente e vigoroso. Il Fascio prega tutti i commercianti di chiudere i loro esercizi alle 6.30 onde dare la possibilità al personale d'assistere alla conferenza.“ Prijevod: „Večeras svi u kazalište Politeama – BENITO MUSSOLINI, hrabri direktor novina *Popolo d'Italia* govorit će večeras u Politeama Ciscutti o političkoj situaciji. Pratit će ga Umberto Pasella. Grad je dugo iščekivao Mussolinijev dolazak. Kazalište stoga neće moći primiti sve one koji žele čuti ovog žestokog i energičnog govornika. Fascio poziva sve trgovce da zatvore svoje radnje u 6.30, kako bi omogućili svojim zaposlenicima prisustvovanje konferenciji.“ piše *L'Azione* u broju 213. iz 1920. godine. Sljedeći broj časopisa *L'Azione* (br. 214) nedostupan je, stoga je citat preuzet iz: Salvatorelli, Luigi, Mira, Giovanni, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Giulio Einaudi, Torino, 1964., str. 161.

osjećao proganjanim, G. A. T. odgovara: „Mene to sve malo čudi, dobro ja sam bio mlad, nisam tako razmišljao (...) nitko mi nije postavljao pitanja, nitko me nije proganjao. (...) Zašto bi ja rekao da nije istina? Ne mogu ja reći da za vrijeme Italije nismo imali zaštitu zdravstvenu, nama kad god je trebalo, doktor baron je bi tu. (...) Nitko ti ne bi uskratio pomoć.“³² I ovdje dolazi do nepodudaranja povijesnog narativa, propagande i osobnog osjećaja osobe koja je živjela na tom prostoru u tom vremenu.

4. Nasilna talijanizacija

Neupitno je da se u Istri provodila talijanizacija i prije 1918. godine. To se prvenstveno ostvarivalo radom Istarskog sabora na talijanskom jeziku te prevlasti talijanskih zastupnika u odnosu na ostale, ali i djelovanjem brojnih društava poput *Società Politica Istriana*, *Pro Patria*, *Lega Nazionale*, *Associazione patria*. Valja uzeti u obzir kako je druga polovica 19. stoljeća bila obilježena iredentističkim pokretom i narodnim preporodima što je uvelike utjecalo na nacionalna pitanja i previranja u Istri. No, propaganda se nije provodila samo od strane pripadnika talijanskih kulturnih krugova, već i od strane nositelja hrvatskog narodnog preporoda u Istri okupljenih oko lista *Naša sloga*.

Iako je sa završetkom Prvog svjetskog rata stanovnicima Istre (i ostalih krajeva pripalih Kraljevini Italiji) obećano poštivanje njihova jezika, kulture, tradicije, otvaranje škola na narodnom jeziku i ostalih interesa, to je bilo daleko od stvarnosti. Represija je započela odmah nakon vojne okupacije. Sem Benelli, talijanski književnik i pročelnik političkog ureda vojnog zapovjedništva u Puli, već u prosincu 1918. predlaže zatvaranje hrvatskih narodnih domova i knjižnica zbog toga jer potiču u narodu duh pobune. To je kulminiralo spaljivanjem Narodnih domova u Puli i Trstu u srpnju 1920. godine od strane skvadrista i time možemo zabilježiti početak, prema nekim autorima, odnarođivanja istarskog poluotoka.³³ Taj čin, koji su počinili skvadristi, naišao je na osudu u talijanskom parlamentu od strane diplomata i antifašista Carla Sforze³⁴ u studenom 1920. godine. Govor koji je održao temeljio se na garanciji slobode jezika i kulture slavenskog stanovništva, no to nije ostvareno.³⁵

Godine 1920. Istra službeno postaje dijelom Italije te je trebalo raditi na povezivanju s talijanskim državnim institucijama, primjenjivanju talijanskog zakonodavstva i talijanskog poreznog sustava. Kada 1922. godine na vlast dolazi fašizam, represivne mjere su se povećale. „Duh vremena osudit će konačno takvu politiku, a budućnost će svakomu narodu omogućiti njegov

³² Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

³³ Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, cit., str. 19.

³⁴ Od 15. lipnja 1920. do 4. srpnja 1921. obavljao je dužnost Ministra unutarnjih poslova Kraljevine Italije.

³⁵ Mezulić, Hrvoje, *Fašizam: krstitelj i palikuća*, Dom i svijet, Zagreb, 2005., str. 18.-19.

slobodni racionalni i kulturni razvitak“, pišu autori *Istarske riječi* 1924. godine.³⁶ Talijanizacija, koja se počela provoditi u Istri od studenog 1918. godine, a pogotovo nakon 1922., nije omogućila kulturnu ravnopravnost na istarskom poluotoku, što su autori lista *Istarska riječ* često osuđivali. Kraljevski dekret o provedbi općinskih izbora, objavljen u kolovozu 1921. godine, doveo je do oduzimanja funkcija vlasti političkim i javnim radnicima slavenskog podrijetla.³⁷ Nakon uspostave fašističke vlasti nastavilo se intenzivnije primjenjivanje talijanskog zakonodavstva u istarskoj provinciji te je u razdoblju od 1922. do 1929. doneseno mnogo zakona s političkim, kulturnim i socijalnim tendencijama. To je značilo zabranu hrvatskog i slovenskog jezika u upravi (1923.) i sudstvu (1925.), zatvaranje hrvatskih škola (do 1923.), zabranu svih političkih stranaka osim fašističke (1926.), sva hrvatska i slovenska društva, čitaonice i zadruge raspušteni su (1926.), mijenjanje hrvatskih imena u talijanska u matičnim knjigama (1926.), donesen je dekret o talijanizaciji prezimena (1927.) i osobnih imena (1928.), zabranu tiskanja hrvatskih i slovenskih novina (1929.). Godine 1926. dolazi i do ukidanja općinske autonomije što je uzrokovalo dolazak na vlast *podeštata* koji su bili postavljeni na dužnost od strane vlade.³⁸ Većinom se radilo o Talijanima i/ili simpatizerima fašističke stranke. Sve je vodilo k tome da se suzbije hrvatski jezik u javnom životu. No, nije se radilo samo na suzbijanju hrvatskog jezika, već i istrorumunjskog. Stariji stanovnici se sjećaju kako im je u početku bilo dopušteno koristiti se istrorumunjskim u javnosti, dok su se kasnije trebali služiti samo talijanskim jezikom.

Neki su se pojedinci asimilirali na način da su prigrlili novi identitet. Preobraćanjem su postali progonitelji nečega što je donedavno bilo dio njihova identiteta, prema interpretaciji predstavnika istarskog narodnog preporoda, ali i kasnijim interpretacijama. Je li do toga dolazilo zbog straha od režima, osobnih interesa ili je propaganda pripomogla problemu samoidentifikacije tih pojedinaca? Kao što je viđeno i na primjeru Talijana pedesetih godina za vrijeme Jugoslavije, želja za integracijom i strah zbog identificiranja s prošlošću doveli su do „prihvaćanja“ novog identiteta.³⁹ Država je često pokušala pridobiti pojedince nudeći školske knjige, odjeću, darove (primjer *La Befana del Duce*) kako bi što više nacionalno osvijestila apolitičko stanovništvo.⁴⁰ Time se željela stvoriti i nacionalna lojalnost – stanovništvu nije bilo bitno tko je na vlasti, već tko će ponuditi bolje ili barem pokušati poboljšati uvjete života.⁴¹ Ljudi bi se učlanjivali u P. N. F. jer su morali, ne zbog toga jer su dijelili svjetonazor fašističke stranke. Nisu svi prigrlili novi nametnuti

³⁶ Istarska riječ, god. 2., br. 41., Trst, 11. rujna 1924., *Manite se ćorava posla*.

³⁷ Mandić, Davor, *Labinština između dva svjetska rata u istarskoj štampi*, u: Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981., str. 157.

³⁸ Ibidem.

³⁹ D'Alessio, Vanni, *Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci*, u: Časopis za suvremenu povijest, vol. 49, br. 2, 2017., str. 219.-240., online dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/186890>, pregledano 28. siječnja 2020., str. 226.

⁴⁰ Zahra, Tara, *Imagined Noncommunities: National indifference as a Category of Analysis*, u: Slavic Review, vol. 69., br. 1., 2010., str. 93.-119., online dostupno na: www.jstor.org/stable/25621730, pregledano 29. siječnja 2020., str. 100.-101.

⁴¹ Ibidem.

identitet i novu politiku provođenu od strane talijanske države, a kasnije i fašističkog režima. Naime, već i za vrijeme Prvog svjetskog rata, zbog ekonomskih razloga, dolazi do prekomorskih iseljavanja u sjevernu i južnu Ameriku.⁴² Ta su se iseljavanja nastavila i za vrijeme 20-ih i 30-ih godina 20. stoljeća zbog nasilnog i netolerantnog djelovanja fašističkog režima. Fašistička represija imala je nacionalno asimilacijski značaj.⁴³ No, veći pokretač su zasigurno bili ekonomski i gospodarski razlozi koji su naveli stanovništvo da napusti svoje domove u nadi da će u drugoj zemlji lakše preživljavati. G. A. navodi: „Moj barba Otavio je ostao u Bostonu još za vrijeme Italije (...) Neimaština, bijeda, puna kuća, a nitko niš nema.“⁴⁴

Antifašistička propaganda provodila se tajno zbog straha od mogućeg nasilja, ali i zbog stalne kontrole od strane karabinijera.⁴⁵ Autori *Istarske riječi* pišu: „Sistem nasilja i zatiranja svega što je naše, vrši i dalje svoju rabotu. No uzalud im trud. Naš narod ostaje čvrsto i nepokolebljivo na braniku svojih prava, vjeran svojem jeziku (...)“.⁴⁶ Novinski članci *Istarske riječi* pisani su napadačkim tonom usmjerenim prema talijanskoj fašističkoj vlasti u Istri.⁴⁷ No, u nijednom trenutku se ne spominje talijansko stanovništvo koje ne podržava novu fašističku vlast, već se samo piše o represiji nad slavenskim dijelom stanovništva. Pogranični fašizam, koji je utjecao na pogoršanje odnosa, doveo je i do stvaranja antifašističke svijesti u kojoj nije postojalo razlikovanje na nacionalnoj osnovi, kao što se ne može ni tvrditi kako su samo Talijani bili fašisti.

5. Slika stanovništva

Od 1421. do 1797. godine, istarski je poluotok bio podijeljen na mletački i austrijski dio. Mletački, zapadni dio, značajan je po italofonskim središtima (Rovinj, Pula, Poreč) gdje se pretežito u komunikaciji koristio *istriotto* i *istro-veneto*. Austrijski, istočni dio, bio je obilježen slavenskim elementom, dok su urbana središta i dalje bila italofonska (Pazin, Labin, Plomin). U komunikaciji se često koristio *istro-veneto*, no to se ne može definirati kao etnička karakteristika, već samo kao sredstvo komunikacije jer se za vrijeme Venecije u radu i pomorstvu većinom sporazumijevalo na tom jeziku.⁴⁸ Do sukoba dolazi tek s 19. stoljećem kada dolazi do jačanja nacionalnih pokreta. Osnovna pretpostavka iredentističkog pokreta jest ta kako je autohtono stanovništvo istarskog

⁴² Dukovski, Darko, *Dva egzodusa: hrvatski (1919. – 1941.) i talijanski (1943. – 1955.)*, u: *Adrias*, br. 15, 2008., str. 129.-165., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/35558>, pregledano 31. svibnja 2020., str. 130.

⁴³ To se prvenstveno očitavalo u donesenim zakonima u periodu od 1922. do 1929., poput: u nedopuštanju korištenja hrvatskog i slovenskog jezika u uredima, zatvaranju institucija koje su predstavljale otpor talijanizaciji, mijenjanju imena i prezimena u talijanski oblik. Više u: Dukovski, Darko, *Dva egzodusa: hrvatski (1919. – 1941.) i talijanski (1943. – 1955.)*, cit., str. 129.-165., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/35558>, pregledano 31. svibnja 2020., str. 139.

⁴⁴ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

⁴⁵ Radetić, Ernest, *Istarski zapisi*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1969., str. 288.-289.

⁴⁶ *Istarska riječ*, god. 2., br. 41., Trst, 11. rujna 1924., *Manite se ćorava posla*.

⁴⁷ Glavni cilj ovog lista zasigurno je bio buđenje nacionalne svijesti kod istarskog stanovništva (kao što se moglo zabilježiti i u razdoblju istarskog preporoda i lista *Naša sloga*).

⁴⁸ Ballinger, Pamela, *History's „Illegibles“: National indeterminacy in Istria*, cit., str. 120.

poluotoka bilo *latinsko* (služili su se talijanskim jezikom), dok su svi ostali bili inorodni (tal. *allogeni*) jer su govorili stranim jezicima.

Iako pod austrijskom vlašću, Istri je talijanizacija nametnuta zbog gospodarski moćnijih talijanskih krugova i elita. Ta se prevlast vidjela i u *Istarskom saboru*, predstavničkom tijelu austrijske markgrofovije Istre (veći broj talijanskih zastupnika, ograničena uporaba hrvatskog jezika). Godine 1883. Matko Laginja pokušao je održati govor na hrvatskom jeziku. Saborski potpredsjednik Dr. Amoroso i ostali zastupnici talijanske stranke reagirali su na taj čin napuštanjem dvorane, što je zabilježeno i u izvještaju *Naše sloge*.⁴⁹ Udaljenost središta političke uprave (Beč) dovela je do ograničene mogućnosti germanizacije svakodnevnog života. Raspad Austro-Ugarske označio je i gubitak austrijsko-njemačke komponente koja je bila prisutna od 1814. godine, iako je ta komponenta predstavljala mali broj u odnosu na cjelokupno stanovništvo. Prema popisu stanovništva iz 1890. iznosila je samo 0,7 % od ukupnog stanovništva u Općini Labin.⁵⁰ Većinom se radilo o inženjerima i upraviteljima u rudarskim oknima Krapan, Vinež i Dubrova.⁵¹

Općina Labin za vrijeme Austro-Ugarske

Godina	Ukupan broj	Nijemci	Hrvati	Slovenci	Talijani	Ostalo
1880.	9221	63	5914	119	3004	5
1890.	10 379	73	5414	239	4542	7
1900.	11 023	42	7472	170	3254	2
1910.	12 028	39	9998	151	1767	15

Broj stanovnika u Općini Labin prema popisima iz 1880., 1890., 1900. i 1910. godine.⁵²

Karakteristika Labinštine demografski je rast u 20. stoljeću; i to pretežito zbog rudarskih središta u Krapnu i Vinežu.⁵³ Labinština je bila bogata ugljenom, boksitom i cementnim laporom što je omogućilo njezino razvijanje pod Italijom (kojoj je bilo u interesu izvući što veći profit).

⁴⁹ „Matko Laginja dobiv rieč, sa nekoliko riečih talijanski izrečenih izjavi, da će se služiti svojim materinjim jezikom hrvatskim te počmo ujedno hrvatski govoriti proti nezakonitosti pazinskih izborah u ladanjskih obćinah. Na to nastade silna buka u sabornici; gospoda na galeriji viču i urliču deruč se: 'fora, fora'. Eto našto je spao naš sabor, kad se galerije usudjuju vikati zastupnikom naroda, vršććim svoju svetu dužnost, neka izadju! Čim je naš zastupnik izustio prvu hrvatsku riječ, dignu se naglo saborski podpredsjednik g. Dr. Amoroso te demonstrativno ostavi dvoranu, a za njim svi zastupnici talijanske stranke.“ Više u: *Naša sloga*, god. 14., br., 17., Trst, 1. rujna 1883., *Istarski sabor*.

⁵⁰ Njemačka komponenta stanovništva može se pronaći u sljedećim mjestima: Albona città, Albona sobborghi, Santa Domenica d'Albona, Cerre/Carpano, Santalesi, Ripenda, Traghetto/Stallie. Više u: Perselli, Guerrino, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, Etnia, br. 4, Centro Ricerche Storiche Rovigno, Rovinj, 1993., online dostupno na: <https://admin-crs-rovinj.lloyds-design.hr/wp-content/uploads/2020/03/N.4-Perselli.pdf>, pregledano 30. travnja 2020.

⁵¹ Neki od upravitelja su Antun Schindelar (1879.), Josef Hofmann (1879.), Johann Rupperecht (1886.), Johann Kubias, Hans Sixt (1907.). Više u: Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, Istarski ugljenokopi Tupljak, Labin, 1997.

⁵² Perselli, Guerrino, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, cit., online dostupno na: <https://admin-crs-rovinj.lloyds-design.hr/wp-content/uploads/2020/03/N.4-Perselli.pdf>, pregledano 30. travnja 2020.

⁵³ Dukovski, Darko, *Svi svjetovi istarski*, Pula, C. A. S. H. Histria Croatica, Pula, 1997., str. 11.

Dolazi do postavljanja električne i vodovodne mreže, isušeno je Čepićko jezero te meliorirana rijeka Raša što dovodi do urbanizacije (Koromačno, Raša, Podlabin), industrijalizacije i modernizacije područja Labinštine.⁵⁴ Podaci iz tablica koje slijede preuzeti su iz *Cadastre National de l'Istrie*, dokumenta koji je bio pripremljen za potrebe Komisije za razgraničenje u pregovorima između FNR Jugoslavije i Italije (1945. – 1946.).

Općina Labin (Comune d'Albona)⁵⁵

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	12 028	10 149	1767	54	58
1921.	14 197	6103	7737	/	55
1945.	18 639	17 067	1345	11	/

Labin (Albona)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	1133	23	1057	/	53
1921.	2357	/	2346	/	11
1945.	1978	1192	7779	2	/

Podlabin

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	1056	809	238	9	/
1921.	/	/	/	/	/
1945.	1056	918	132	1	/

Sv. Nedelja (Santa Domenica)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	1018	826	180	10	/
1921.	1402	105	1281	/	16
1945.	1276	1225	28	1	/

⁵⁴ Stemberger, Herman, *Labinska povijesna kronika*, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin, 1983., str. 49.

⁵⁵ Prema *Cadastre National* pod Općinu Labin se ubrajaju mjesta: Labin (Albona), Podlabin, Brgod (Montagna), Cerovica, Cere (Cerre), Krmenica, Kunj (Cugno), Dubrova, Ripenda, Sv. Nedelja (St. Domenica), Šumber (Sumberg), Vetva (Vettua), Vlahovo (San Lorenzo), Santalezi, Stalije (Stallie), Raša. Više u: *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, Institut Adriatique, Sušak, 1946., str. 28.

Šumber (Sumberg)

	Ukupno	Hrvati/Slovenci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	872	869	1	2	/
1921.	1002	726	276	/	16
1945.	1056	1053	3	/	/

Vlakovo (San Lorenzo)

	Ukupno	Hrvati/Slovenci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	771	761	5	3	2
1921.	814	612	196	/	6
1945.	1124	1095	29	/	/

Santa Lucia

	Ukupno	Hrvati/Slovenci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	/	/	/	/	/
1921.	1080	931	145	/	4
1945.	/	/	/	/	/

Austrijski popis stanovništva iz 1910. nije se obavljao prema etničkoj pripadnosti, već prema uporabnom jeziku (njem. *Umgangssprache*). Često nije bio jasan kriterij po kojem se određivao uporabni jezik (je li se radilo o jeziku kojim se služilo unutar obitelji, na poslu, u selu ili gradu). Talijanski popisi stanovništva obavljali su se prema istom kriteriju kao i austrijski, dok se popis stanovništva iz 1945. godine temeljio na obiteljskom jeziku.⁵⁶ Govorni jezik svima je bio talijanski. Naime, postojale su samo talijanske škole, stoga je cilj novih, jugoslavenskih vlasti bio ukazati na postojanje većeg broja slavenskog stanovništva, inzistirajući na onom jeziku koji se govorio kod kuće. Način na koji se ljudi izjašnjavaju mijenja se tijekom vremena (pod utjecajem različitih faktora) te ne možemo govoriti o nepromjenjivim kategorijama. Valja uzeti u obzir slobodu i odgovornost koju su imali popisivači, te se ne može isključiti ni mogućnost subjektivnih procjena. Dakle, radi se o fluidnosti identiteta, ali i o mogućem strahu identificiranja svega talijanskog s fašizmom što je uslijedilo nakon 1945. godine.

⁵⁶ Obiteljski je jezik onaj koji se govori u kući ili se prenosi kao obiteljska tradicija. Više u: Bagarić, Petar, *Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine*, u: *Acta Histriae*, br. 3, 2015., online dostupno na: https://zdjp.si/wp-content/uploads/2015/12/Pages-from-Acta-Histriae-št.-3-letnik-23-2015_BAGARIĆ_LOWRES.pdf, pregledano 30. travnja 2020., str. 449.

Osim Općine Labin (Comune di Albona), na području Labinštine postojala je i Općina Plomin (Comune di Fianona).⁵⁷ Mjesta Brdo (Berdo San Giorgio), Jasenovik (Iessenovico) i Nova Vas (Villa Nova) spadala su pod Općinu Plomin (Fianona), dok su Šušnjeвица (Valdarsa) i Letaj (Lettai) do 1922. spadali pod Općinu Boljun (Bogliuno), kada je osnovana zasebna Općina Šušnjeвица.⁵⁸ To je područje bilo značajno po korištenju istrorumunjskog (vlaškog) jezika kao uporabnog i obiteljskog. Iako je danas istrorumunjski (vlaški) jezik ugrožen zbog toga jer je nakon Drugog svjetskog rata došlo do intenzivnog iseljavanja, a u obiteljima koje su ostale nije se uspio prenijeti s generacije na generaciju, u prvoj polovici 20. stoljeća bio je glavni jezik na lokalnoj razini. Popis stanovništva se obavljao prema uporabnom (1910.) i obiteljskom (1945.) jeziku. Prema *Cadastre National*, u rubrici za 1921. godinu asteriskom su označeni brojevi stanovnika (Talijana) za Općinu Plomin, te mjesta Brdo, Jasenovik, Nova Vas s objašnjenjem: „Prema službenom popisu stanovništva za 1921., među Talijanima je bilo 950 Rumunja, među kojima 591 u mjestu Brdo, 121 u Jasenoviku i 252 u Novoj Vas.“⁵⁹ Isto je objašnjenje napisano i za Općinu Boljun te mjesta Šušnjeвица i Letaj.⁶⁰ U tom je razdoblju u ŠušnjeVICI djelovao učitelj Andrea Glavina (prvi načelnik Općine Šušnjeвица) koji je bio blizak fašističkim vlastima, stoga je vjerojatno i on vršio svoju propagandu povezujući vlaško stanovništvo s talijanskim (jer se radi o romanskim jezicima). Iz navedenog se može zaključiti kako su stanovnike koji su se koristili istrorumunjskim (vlaškim) jezikom svrstali pod rubriku *Talijani*, dok su prema popisu iz 1945. godine, bez obzira što se taj popis stanovnika obavljao prema obiteljskom jeziku, bili svrstani kao *Hrvati*. To možemo vidjeti na primjeru mjesta Nova Vas gdje je 1910. svih 255 stanovnika bilo zapisano pod *Ostalo*, 1921. 252 pod *Talijani*, a 1945. svih 265 pod *Hrvati*. No, ovo pravilo nije vrijedilo za sva mjesta jednako jer se u mjestima Brdo i Jasenovik dio stanovnika 1945. godine vodio pod *Ostalo*. Radilo se o razdoblju snažne jugoslavenske propagande, odnosno pokušaja dokazivanja hrvatskog sastava stanovništva kako bi se taj teritorij uvrstio pod granice Demokratske Federativne Jugoslavije.

⁵⁷ Prema *Cadastre National* pod Općinu Plomin se ubrajaju mjesta: Brdo (Berdo San Giorgio), Čepić (Felizia), Kršan (Chersano), Kozljak (Cosliaco), Plomin (Fianona), Jasenovik (Iessenovico), Mala Kraska (Malacrasca), Nova Vas (Villa Nova). Više u: *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, Institut Adriatique, Sušak, 1946., str. 28.

⁵⁸ Naselja u kojima se koristi istrorumunjski (vlaški) jezik: Brdo (Bardo), Kostrčani (Kostârčan) i Zankovci, Letaj (Letâj), Nova Vas (Noselo), Šušnjeвица (Sušnjevice), Jesenovik (Sukodru).

⁵⁹ „D'après la publication officielle des résultats du recensement de 1921 elle-meme, il y avait parmi les Italiens 950 Roumains, dont 597 à Brdo, 121 à Jasenovik et 252 à Nova Vas.“ Preuzeto iz: *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, cit., str. 28.

⁶⁰ „D'après la publication officielle des résultats du recensement de 1921 elle-meme, il y avait parmi les Italiens 528 Roumains, dont 183 à Leta jet 345 à Šušnjeвица.“ Preuzeto iz: *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, cit., str. 28.

Općina Plomin (Comune di Fianona)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	5683	4156	629	883	15
1921.	5415	3266	2140*	/	9
1945.	5783	1943	333	446	/

Plomin (Fianona)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	1663	1109	546	1	7
1921.	1474	666	805	/	3
1945.	1527	1256	270	1	/

Čepić (Felizia)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	861	838	23	/	/
1921.	857	814	42	/	/
1945.	978	972	6	/	/

Brdo (Berdo San Giorgio)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	653	131	/	522	/
1921.	655	50	650*	/	/
1945.	573	130	/	443	/

Jasenovik (Iessenovico)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	280	175	/	19	/
1921.	230	125	124*	/	1
1945.	273	193	62	105	/

Nova Vas (Villa Nova)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	255	/	/	255	/
1921.	252	/	252*	/	/
1945.	265	265	/	/	/

Sušnjeвица (Valdarsa)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	353	350	3	/	/
1921.	346	/	346*	/	/
1945.	315	305	2	8	/

Letaj (Lettai)

	Ukupno	Hrvati/Slovinci	Talijani	Ostalo	Stranci
1910.	186	186	/	/	/
1921.	183	/	183*	/	/
1945.	165	161	1	3	/

Osim popisa sakupljenih u *Cadastre National*, u Državnom arhivu u Washingtonu sačuvan je mikrofilm istraživanja sastava stanovništva koje je proveo Središnji zavod za statistiku Kraljevine Italije. Izvorni materijal nije sačuvan, niti su poznati razlozi ni ciljevi ovog tajnog popisa koji se ne mogu pronaći ni u jednom talijanskom arhivu. Stanje se odnosi na 1936. godinu.

	Ukupno	Hrvatski j.	Slovenski j.	Talijanski j.	Ostalo
Labin	17 031	9963	16	7052	/
Plomin	4355	1687	106	2558	4
Šušnjeвица	1939	427	2	37	1473

Uporabni jezik u općinama Labin, Plomin i Šušnjeвица (Pulska provincija).⁶¹

Ako ove podatke usporedimo s popisima iz 1910. i 1921., dobit ćemo zanimljive podatke. Naime, uzmimo za primjer Općinu Labin koja je 1910. godine imala 12 028 stanovnika od kojih se 1817 (15,1 %) koristilo talijanskim jezikom kao uporabnim. Godine 1921. od ukupno 14 197 stanovnika, njih 7737 (54,5 %) služilo se talijanskim te 1936. godine (od ukupnog broja stanovnika 17 031) njih 7052 (41,4 %). Možda su još zanimljiviji podaci za Općinu Šušnjeвица koja je prema popisu iz 1921. godine imala 2128 stanovnika, od kojih se njih 1681 (79 %) služilo talijanskim kao uporabnim jezikom. Prema stanju iz 1936. ukupan je broj stanovnika bio 1939, a samo 37 njih se služi talijanskim jezikom, dok je 1473 (75,9 %) zapisanih pod Ostalo, što se vjerojatno odnosilo na

⁶¹ Podaci se odnose na stanje 1936. godine. Više u: Manin, Marino, *O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 34, br. 3, 2002., str. 713.-733., online dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/206899>, pregledano 7. lipnja 2020.

istrorumunjski (vlaški) jezik.⁶² Popis stanovnika iz 1921. nije pouzdan za utvrđivanje nacionalne slike hrvatskih područja pod talijanskom upravom jer se radilo o snažnoj talijanskoj propagandi.⁶³ No, 1945. godine javlja se jugoslavenska propaganda koja je željela dokazati drugačiju nacionalnu sliku u odnosu na prethodna razdoblja jer je odluka o razgraničavanju trebala biti etnička linija. „A moje mame i tate je bilo sejno ca su bili (...) Kad je bio popis stanovnika 45./46. su me pitali: 'Koje si nacionalnosti?' Ja san reka da san Istranin. (...) Su mi rekli: Mi tu rubriku nemamo. A ja san njen reka: Zapišite Istranin ili ne morate zapisati ništa“, prisjeća se G. A. T. prvog poslijeratnog popisa stanovništva.⁶⁴

Iako ovaj dokument izlazi iz periodizacije ovog diplomskog rada, navodim ga jer ukazuje na prethodno razdoblje. U pismu upućenom Savezničkoj Komisiji za razgraničavanje Jugoslavije i Italije, Josip Dobrić izjavljuje kako su svi stanovnici njegova mjesta (Brovinje) Hrvati te navodi kako su se oni oduvijek osjećali Hrvatima te da im je to za vrijeme talijanske države bilo onemogućeno. Prema gore navedenom popisu stanovništva u većini slučajeva prevladavaju Hrvati (valja uzeti u obzir da se 1910. godine popis vršio prema uporabnom jeziku, a ti su stanovnici većinom pričali na *cakavici*). Popisi stanovništva bili su dijelom nacionalnih projekata koji su služili državi. Dolazak nove države nakon rata, označio je ponovno prilagođavanje stanovnika na novonastalu situaciju, ali i strah od mogućeg identificiranja s fašistima.

Saveznička Komisija za razgraničanje Jugoslavije i Italije

Naše selo Brovinje broji 383 stanovnika, svi Hrvati.

Za vrijeme Austro-Ugarske Monarhije naša su djeca učili naš materinski jezik u hrvatskim školama. One škole su ??? ukinute godine 1920. od Italije i silili naš od tada da učimo samo talijanski napominjemo da naš hrvatski učitelj god. 1920. bio je proganjen i morao je emigrirati i s nama u uredima nisu hteli ni govoriti nego talijanski i na svaki način su nastojali da naš potalijanče. Tako su nam i mjenjali prezimena da na primjer Dobrić se morao zvati Dobrini; Bastijanić Bastiani; Fonović Fonio itd. Kada smo u crkvama krstili naši sinovi morali smo im dati talijanska imena jer je bilo zabranjeno nekoga krstiti Dusan, Vladimir i slično. Zabranili su nam da kod kuće držimo stare hrvatske knjige.

Pod Italijo moralismo plaćati velike poreže na svaki način bili smo izgrabljavani i svi smo oširomasili.

⁶² Iako je Općina Šušnjeva proglašena zasebnom općinom tek dekretom iz 1922., govoreći o popisu stanovništva iz 1921., uzimaju se u obzir mjesta koja su joj pripala tim dekretom: Šušnjeva, Letaj, Gradine, Grobnik, Brdo, Jesenovik i Nova Vas.

⁶³ Manin, Marino, *O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine)*, cit., str. 713.-733., online dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/206899>, pregledano 7. lipnja 2020., str. 731.

⁶⁴ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

Misobili uvijek Hrvati i takovi se i sada osjećamo i želimo da naša zemlja bude priključena F. N. R. J. jer nato smo uvijek mi kao i naši stariji mislili i zato su se borili i prolili svojo krv naši naj bolji sinovi. Nase selo je dalo 36 boraca i poginulo ih je 6, a u logorima bilo ih je u koje nise 2 vratili.

Od mah posle kapitulacije Italiji cijeli nas narod je stupio u borbu. Formirani su prvi Narodno – Oslobodilački – Odbori oko kojih cijeli narod se sakupio potpomagao N. O. V. Sada mnogi naši drugovi rade u tvornice cementa koju su oni potpomagali obnoviti i tamo se takmiče kako bi najviše doprinešli na izgradnji naše Istre u sastavu F. N. R. J.

Naš hrvatski narod traži samo pravicu i želi nestrpljivo da bude naša Istra Trst priključeni F. N. R. J.

Predsjednik J. N. O. F.

Josip Dobrić⁶⁵

6. Rudarska tradicija

Industrijalizacija koja je započela u drugoj polovici 19. stoljeća, omogućila je razvoj labinskih ugljenokopa (povećanje broja radnika, otvaranje novih jama, primjenu strojeva u transportu ugljena).⁶⁶ Modernizacija ugljenokopa vidjela se u gradnji željezničke pruge od Krapna do Štalija (što je omogućilo brži i lakši prijevoz ugljena do luke).⁶⁷ Ugljen se većinom plasirao na talijansko tržište, no koristili su ga i brodovi ratne mornarice. U tom razdoblju dolazi i do osnivanja *bratovština* (njem. Bruderlade) koje su novčano pomagale rudare u slučaju bolesti, nesreće i nakon odlaska u mirovinu.⁶⁸ Godine 1881. dolazi do objedinjavanja labinskih ugljenokopa (Krapan, Vinež i Štrmac) što je i dovelo do modernizacije postrojenja, povećanja broja radnika i godišnje proizvodnje. Kraj 19. i početak 20. stoljeća u labinskim ugljenokopima obilježili su brojni štrajkovi.⁶⁹ S Prvim svjetskim ratom javljaju se poteškoće u nabavi materijala, otežana je isporuka ugljena, inflacija, smanjenje broja radnika zbog njihova odlaska na bojišta te radnički nemiri. Zbog velike potrebe za ugljenom austro-ugarske vojske na bojištima, proizvodnja labinskih ugljenokopa

⁶⁵ Pismo poslano Savezničkoj Komisiji za razgraničavanje Jugoslavije i Italije (bez datuma).

⁶⁶ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, Istarski ugljenokopi Tupljak, Labin, 1997., str. 32.

⁶⁷ Od 1871. do 1878. korištena je konjska vuča, a 1879. godine uvedena je parna lokomotiva. U tom razdoblju, godišnja proizvodnja u Krapnu kretala se od 50 000 do 60 000 tona. Više u: Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 37.-38.

⁶⁸ Osim novčane pomoći, članovi *Bratovštine* zalagali su se i za stambeno zbrinjavanje rudara (pogotovo onih koji nisu bili s područja Labinštine). U razdoblju između 1873. i 1879. grade se stambene zgrade u Krapnu i Vinežu. Više u: Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 36.

⁶⁹ Radnici, nezadovoljni niskom plaćom i teškim radnim uvjetima u ugljenokopima, zahtijevali su osamsatno radno vrijeme i veću nadnicu. Štrajkovi su zabilježeni 1883., 1890., 1900., 1901., 1906. i 1910. godine. Više u: Fadljević, Miljenko, *Pregled radničkog pokreta u Općini Labin do I. svjetskog rata*, u: Radnički pokret i NOB općine Labin, Centar za historiju radničkog pokreta, Rijeka, 1980., str. 26.-29.

nije se smjela spustiti ispod 130 000 tona godišnje, što je dovelo i do produženog radnog vremena. U stvarnosti je godišnja proizvodnja iznosila oko 100 000 tona.⁷⁰

Nakon raspada Austro-Ugarske i talijanske okupacije, rudnik je, 1918. godine, stavljen pod vojnu vlast sve do prosinca 1919. kada je osnovano *Società anonima carbonifera „Arsa“*⁷¹. Predsjednik ovog Društva bio je Guido Segré (rodом iz Torina).⁷² On je uspio zainteresirati Društvo FIAT za investiranje u „Arsu“, ali plan propada 1920. godine, kada FIAT povlači svoj kapital.⁷³ U početku se ugljen nastavljao plasirati u Julijsku Krajinu i Rijeku koji su bili glavni potrošači. Nastavljena je i modernizacija koja je započeta za vrijeme Austro-Ugarske; u Štrmcu je drveni izvozni toranj zamijenjen željeznim, a u Krapnu je došlo do uvođenja električne rasvjete te je izgrađena termocentrala. Iako je prema programu za 1921. godinu, godišnja proizvodnja iznosila 300 000 tona, ona nije ostvarena. Zbog štrajka, koji je u historiografiji ostao zapamćen kao Labinska republika, te godine je proizvedeno samo 79 346 tona. U sljedećoj godini ostvareno je 160 350 tona ugljena (iako je prema planu trebalo biti ostvareno više od 190 000 tona).⁷⁴ Dvadesete godine 20. stoljeća bile su obilježene štrajkovima labinskih rudara.⁷⁵ „Pod siromašnom i kržljivom površinom koja cijelom kraju daje sliku najljuće nevolje i gospodarske bijede sakriva se golemo bogatstvo. To je bogatstvo sadržano u silnim i skupocjenim količinama rudnog blaga, koje se iskorištuje tek djelomično. Moralo bi se razviti jedno moćno i razumno rudarstvo, koje bi uz zemljoradnju prehranjivalo veliki dio našega pučanstva, koje je iza rata, iza propasti nekih pomorskih i ratnih industrija bivše Austrije i uslijed neobično slabog ribarstva bačeno na motiku i kamenu grudu“, o ugljenokopima piše *Istarska riječ* 1926. godine.⁷⁶ Kao i za vrijeme Austro-Ugarske, zaposlenici su najčešće bili s područja Labinštine (mali broj radnika je bio sa Sardinije, Sicilije i Puglie). Za vrijeme upravitelja Arminija Brunnera dolazi do elektrifikacije rudnika i drugih investicija koje su dovele do prezaduženosti 1929. godine.⁷⁷ Iste su godine napuštena okna Vinež i Štrmac, te se proizvodnja nastavlja samo u Krapnu (okno „Carlotta“). Luka Bršica (Valpidocchio) u tom je razdoblju, zahvaljujući pokretnim dizalicama s ugrađenom vagom, koje su omogućavale brži ukrcaj na brodove, postala druga luka po važnosti u Kraljevini Italiji (odmah nakon Genove).⁷⁸ Zbog prezaduženosti, ARSA je zatražila od Vlade pomoć. Nakon dobivene

⁷⁰ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 43.

⁷¹ Prijevod: Opće ugljenokopno društvo „Arsa“.

⁷² Guido Segré isključen je iz Društva 1925. godine, ali je ponovno došao na poziciju predsjednika Anonimnog ugljenokopnog društva ARSA 1933. godine. Smatra se glavnim pokretačem izgradnje Raše i Podlabina. Zbog rasnih zakona iz 1938. godine, bio je prisiljen odstupiti od svih dužnosti. Više u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, Raša, Zajednica Talijana Giuseppina Martinuzzi Labin, 2017., str. 94.-97.

⁷³ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 83.

⁷⁴ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 86.

⁷⁵ Štrajkovi labinskih rudara zabilježeni su 1920. (dvaput), 1921. i 1925. godine. Više u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, cit., str. 14.

⁷⁶ *Istarska riječ*, god. 4., br. 43., Trst, 28. listopada 1926., *Podzemno bogatstvo Istre*.

⁷⁷ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 92.

⁷⁸ Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinščini*, Labinska komuna, Labin, 1998., str. 67.

pomoći, godine 1933. ARSA ulaže i u sardinijski ugljenokopni bazen.⁷⁹ U razdoblju od 1931. do 1934. godišnja proizvodnja ugljena iznosila je više od 200 000 tona, što se uspjelo postići boljom organizacijom, uvođenjem novih uređaja za ukrcaj i preciznim izvršavanjem isporuka.⁸⁰ U razdoblju od 1936. do 1940. dolazi do najveće ekspanzije labinskih ugljenokopa.⁸¹ Godišnja proizvodnja ugljena iznosila je više od 300 000 tona. To je razdoblje ujedno obilježeno melioracijom doline rijeke Raše, isušivanjem Čepićkog jezera, izgradnjom vodovoda i cestovne infrastrukture. Istovremeno dolazi i do izgradnje rudarskog naselja Raša (pored novootvorenog okna Raša) čiji je projektant bio Gustavo Pulitzer Finali.⁸² „*Liburnia, sorge infatti nel sogo di quella stessa eroica volontà mussoliniana, che da una nazione già povera e discordata seppe ricca prodighi di ricchezze ad essa (...) Liburnia, una cittadina bianca, con le sue file di casa in costruzione, i palazzetti e le villette che hanno l'aspetto fresco e gentile*“⁸³, piše *Corriere istriano* 1936. godine prilikom Mussolinijeva posjeta raškim ugljenokopima.⁸⁴ „On je došao na Bršicu (...), a bio je i u rudniku navodno, ma ja ga nisam vidio“, prisjeća se G. A. T. koji je u to vrijeme radio u jednom lokalnu u Raši.⁸⁵ Izgradnja Raše trebala je predstaviti uspješno razvijanje rudarske industrije, ali i fašističkog režima na istarskom poluotoku kako piše *Corriere istriano* u prosincu 1936. godine: „*Nella storia d'Istria, l'Arsia rimarrà come la più superba realizzazione del Regime fascista (...)*“.⁸⁶ Iako je službena propaganda prikazivala izgradnju Raše kao želju Benita Mussolinija, više se radilo o radničkom naselju koje je bilo podignuto za potrebe Ugljenokopnog društva Raša. Nekoliko godina kasnije dolazi do izgradnje još jednog naselja – Pozzo Litorio d'Arsia (pored istoimenog okna).⁸⁷

⁷⁹ Većinom se to ulaganje svelo na istraživanje nalazišta, uvođenje novih načina proizvodnje i strojeva. Više u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, Raša, cit., str. 76.

⁸⁰ Godišnja proizvodnja ugljena u rudnicima ARSE iznosila je: 214 000 (1931.), 208 000 (1932.), 265 000 (1933.) i 289 000 (1934.). Segreovo pismo – izvješće Duceu, Trst, 24. ožujka 1935. – XIII Duce, u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, cit., str. 84.

⁸¹ Iako je ovo razdoblje obilježeno najvećom ekspanzijom labinskih rudnika, to je ujedno bilo i razdoblje prekomjerne proizvodnje zbog ratnih potreba. Kao posljedica prekomjerne proizvodnje i loših sigurnosnih uvjeta, najveća tragedija zabilježena u labinskim rudnicima dogodila se 28. veljače 1940. kada je u eksploziji poginulo 186 rudara.

⁸² Radovi su započeli u travnju 1936., a naselje Raša inaugurirano je 4. studenog 1937. Više u: *Corriere istriano*, god. 4., br. 264., 4. studenog 1937., *Il comune creato nel cuore minerario dell'Istria*.

⁸³ Prijevod: „Liburnia, naime, nastaje u naletu te iste Mussolinijeve junačke volje, koja je iz siromašne i neskladne nacije znala izvući raskošno bogatstvo (...). Liburnia, bijeli grad, s nizovima kuća u izgradnji, zgradama i kućama koje imaju jedan svjež i nježan izgled.“

⁸⁴ Benito Mussolini je 7. kolovoza posjetio Rašu (koja je još bila u fazi izgradnje). Više u: *Corriere istriano*, god. 3., br. 189., 8. kolovoza 1936., *Il Duce tra i minatori dell'Arsia*.

⁸⁵ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

⁸⁶ „*La creazione di Arsia risponderà indubbiamente al molteplice scopo di lotta contro la natura selvaggia, di bonifica morale e di assicurare un sempre maggiore successo alla battaglia del carbone.*“ Prijevod: „Arsia će u povijesti Istre ostati kao najuspješnija realizacija fašističkog režima (...). Stvaranje Arsije će nesumnjivo odgovoriti na višestruku svrhu borbe protiv divlje prirode, moralnu sanaciju i osigurati sve veći uspjeh u borbi za ugljen.“ Više u: *Corriere istriano*, god. 3., br. 299., 15. prosinca 1936., *Arsia*.

⁸⁷ Naselje je projektirao arhitekt Eugenio Montuori. Pozzo Litorio d'Arsia je inauguriran 1942. godine.

a. Labinska Republika

Biennio rosso je revolucionarni val koji je zahvatio Italiju već 1919., a kulminirao je 1920. godine kada su radnici počeli zauzimati tvornice zbog nezadovoljstva nepovoljnim uvjetima, stoga se smatra kako je Labinska republika bila samo prirodni nastavak previranja u Italiji.⁸⁸ Italija se morala suočiti s negativnim posljedicama rata koje su snažno utjecale na ekonomiju (nezaposlenost, inflacija). Po uzoru na Oktobarsku revoluciju iz 1917., jedan je dio proletarijata u Italiji vjerovao u revoluciju koja je trebala donijeti radikalne i neposredne promjene.

Labinska Republika označava povijesni period koji je trajao od 2. ožujka do 8. travnja 1921. godine na području Labinštine. Zapravo se radi o političkom štrajku koji je prerastao u ekonomski štrajk. Labinski rudari su se 2. ožujka okupili na *Krvove place* u Vinežu kako bi pokazali svoje nezadovoljstvo fašističkim nasiljem. Iako je fašizam u Italiji službeno na vlast došao tek 1922. godine, represija u Istri provodila se od prvog dana talijanske okupacije. Osim pružanja otpora fašističkoj represiji, rudari su tražili i poboljšanje radnih uvjeta i radničkih prava. Krilatica „*Kova je nasa*“⁸⁹ postala je jednim od najvažnijih obilježja Labinske republike i rudara na Labinštini, a danas se taj događaj obilježava kao dio istarske antifašističke tradicije. Iako nije nikada formalno proglašena republikom, preuzela je taj naziv zbog kratkotrajne lokalne samouprave koja se temeljila na demokratičnosti i solidarnosti, ali i utopističke ideje kako će rudari moći sami odlučivati o svojoj sudbini. Sukladno sa zbivanjima u Europi, rudari su odlučili organizirati i vlastitu proizvodnju pod vodstvom Dagoberta Marchiga.⁹⁰ Ime „republika“ se zapravo prvi put pojavilo u međusobnom govoru rudara koji su na samoupravu na Labinštini gledali kao republikansku slobodu.⁹¹

Samo mjesec dana prije početka Labinske republike, na Proštini se dogodio sličan povijesni događaj – *Proštinska buna*. Naime, seljaci nezadovoljni novom vlašću i teroriziranjem fašističkih grupa, u noći s 2. na 3. veljače 1921. godine, postavili su seljačke straže koje su trebale spriječiti daljnje nasilje. Ta je samouprava seljačkih vijeća na Proštini trajala do 5. travnja 1921. godine kada je ugušena od strane talijanske vlasti.⁹² Između tih dvaju događaja u jugoistočnom dijelu Istre, mogu se povući poveznice. Za razliku od Proštinske bune, gdje su nosioci pokreta bili seljaci, u Labinu su glavni nosioci pokreta bili rudari (bilo je i uključenih seljaka). I u jednom i drugom događaju nosioci pokreta koristili su se oružjem u svrhu obrane područja na kojem su uspostavili

⁸⁸ Scotti, Giacomo, Giuricin, Luciano, *Pokret zauzimanja tvornica u Italiji i „Labinska republika“*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka, 1972., str. 255.

⁸⁹ Rudnik je naš.

⁹⁰ Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, cit., str. 85.

⁹¹ Anketu je proveo Ferdo Čulinović. Više u Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921.)*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka, 1972., str. 6.

⁹² Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921.)*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, cit., str. 3.-4.

samoupravu (npr. u Labinu su organizirane *Guardie rosse* pod vodstvom Francesca da Gioza).⁹³ Oba pokreta nisu bila spontana, već su nastala kao posljedica represivnih mjera vlasti (najviše fašističkog terora).

Povod za štrajk labinskih rudara bile su izrabljivačke mjere na štetu rudara, ali i teror fašističkih skvadrista.⁹⁴ Rudari su željeli ukinuti kapitalističko iskorištavanje te postaviti socijalni sistem u kojem bi svi bili jednaki. Stoga je štrajk rudara na Labinštini sadržavao političke (reakcija na fašističko nasilje te težnja k ostvarivanju sovjetske revolucije), ali i društvene elemente (poboljšanje životnih i radnih uvjeta). Okidač tom nezadovoljstvu bilo je nasilje izvršeno nad vođom rudarskih sindikalista, Giovannijem Pippanom, 1. ožujka 1921. godine u Pazinu.⁹⁵ Generalni štrajk, koji je započeo 2. ožujka, bio je odgovor na fašističko nasilje koje se provodilo na istarskom poluotoku. Rudari su stoga istog dana okupirali područje od Štrmca do Bršice (u duljini više od 20 kilometara) i to je područje označavalo „granice“ Labinske republike.

Labinska Republika se ne može okarakterizirati kao revolucija zbog toga jer nije došlo do nasilne smjene vlasti na većem području, no karakteriziraju je neki revolucionarni elementi poput: nasilne okupacije područja, smjene uprave, uporabe oružja (zbog obrane) te isticanja socijalističkih oznaka (crvenih zastava).⁹⁶ Taj se povijesni događaj u nekim izvještajima pokušavao prikazati kao nacionalni i prototalijanski, koji je želio ostvariti priključenje Kraljevstvu SHS.⁹⁷ No, je li mogao biti prototalijanski pokret s obzirom da su najistaknutiji članovi bili talijanske nacionalnosti?⁹⁸ Je li mogao biti nacionalni pokret s obzirom na etničku heterogenost labinskih rudara koji su sudjelovali u Labinskoj republici? Stoga možemo zaključiti da bi se fokus u interpretaciji tog događaja trebao staviti na ideološke i socijalne aspekte, ne na nacionalne.

Labinska republika je često prikazivana kao prvi antifašistički ustanak u svijetu, iako je buna na Proštini (sa sličnim karakteristikama) započela mjesec dana prije. Fašizam je u Italiji stigao na vlast 1922. godine, no žitelji istarskog poluotoka s represijom su se počeli suočavati još s prvim

⁹³ Ibidem, str. 7.

⁹⁴ Anketu je proveo Ferdo Čulinović. Više u: Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921)*, cit., str. 10.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921.)*, cit., str. 12.-13.

⁹⁷ Ferdo Čulinović u svom radu spominje dva izvještaja, no u nastavku navodi kako su i same vlasti odustale od takvog tumačenja. Civilni komesarijat za politički kotar Pazin pod br. 12/26 pov. 1921. (Izvještaj o uzrocima i razvoju pokreta rudara Labinštine): „Naravna je stvar, da su nedavni sukobi između fašista i socijalista i akti nasilja, izvršeni u posljednje vrijeme, pružili podesnu priliku da se započne štrajk i da se postave zahtjevi više nego ekonomskog karaktera. (...) Druga poteškoća, koja komplicira donekle situaciju, sastoji se u prisutnosti jedne stotine radnika iz Italije ('di operai regnicoli') boljševičkih tendencija, koji su, prema jednodušnom sudu, tamo vršili razornu propagandu.“ te Dopis iz Labina od 16. ožujka 1921. pod br. 12/38 povj. (Izvještaj izvanrednog komesara D. Alvera civilnom komesaru u Pazin): „U rudniku Strmac radi oko 40 sicilijanskih radnika, koji su pristupili štrajku, smatrajući da on ima ekonomski cilj za poboljšanje životnih uslova, razočarani su sada antitalijanskim držanjem, koje očituje slavenski elemenat.“ Preuzeto iz: Čulinović, Ferdo, *Revolucionarni pokret u Istri 1921.*, Glas rada, Zagreb, 1951., str. 183.-190.

⁹⁸ Giovanni Tonetti, Macillis Giacomo, Giorgiutti Giovanni, Posa Michele, Torrieri Vincenzo, Comin Francesco, Casal Carlo, Da Gioz Francesco, Chiarello Gaetano, Ciriolo Giuseppe, Balcon Modesto, itd. Preuzeto iz: Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921.)*, cit., str. 18.

danima talijanske okupacije i prvim iskustvima s takozvanim pograničnim fašizmom. Pružanje oružanog otpora nadolazećem fašizmu ostavio je trag u kasnijoj antifašističkoj borbi, ali i u današnjem mentalnom sklopu žitelja Labinštine. Uz političke (borba protiv fašističke represije) i ekonomske (tradicionalno traženje poboljšanja radnih uvjeta) zahtjeve rudara, krilatica „Kova je nasa“ i naziv „Republika“ označavale su želju rudara za utopističkom idejom o odlučivanju o vlastitoj sudbini koja se nije ostvarila.

7. Cementara Koromačno

Cementara Koromačno bila je prva tvornica u povijesti Labinštine. Gradnja cementare u uvali Koromačno⁹⁹ (tal. *Valmazzinghi*¹⁰⁰) započela je 1922. godine od strane dioničarskog društva S. P. E. M. A. (Società Portland E Marna Albona) „Giuseppe Cornigliaro“ iz Palerma. Tvornica (*Fabbrica cemento Portland della soc. SPEMA*) započela je s radom 1926. godine, što je uvelike promijenilo sliku tog dijela Labinštine. Prije izgradnje tvornice, jugoistočni dio Labinštine bio je poznat po teškom preživljavanju od škrte zemlje, mora i pomorstva, a nakon 1926., zahvaljujući cementari, postao je središtem gdje je bio siguran stalan prihod. Ne može se pričati o poboljšanju životnih uvjeta (i dalje nije bilo tekuće vode u okolnim selima, već se koristila voda iz *kalanica* i *kola*) i naglom bogaćenju stanovnika, ali je došlo do izgradnje raznih infrastrukturnih objekata poput vrtića, škole, a 1932. godine i ceste s autobusnom linijom koja je spajala Koromačno s Labinom, što je ipak doprinijelo poboljšanju svakodnevnog života u selima Labinštine. Glasilo *Corriere istriano* informira čitaoce kako tvornica 1932. godine zapošljava 350 radnika te da dnevno proizvodi 220 tona cementa.¹⁰¹ Godine 1934. dolazi do postavljanja javnog telefona u tvornici koji je služio radnicima, ali i stanovnicima okolnih sela.¹⁰² Cement se prevezio u Italiju pomorskim putem, a s ulaskom Italije u Abesinski rat, proizvodnja i izvoz cementa dosegli su kulminaciju kada se cement iz uvale Koromačno našao i na afričkom ratištu.

⁹⁹ Uvala Koromačno se nalazi između uvale Vošćice i poluotoka Ubas.

¹⁰⁰ Radničko naselje uz tvornicu dobilo je ime po njegovu projektantu, generalu Manzzinghiju.

¹⁰¹ *Corriere istriano, Lo stabilimento di Valmazzinghi d'Albona* (1932.). Preuzeto iz: Mandić, Davor, *Labinština između dva rata u istarskoj štampi*, cit., str. 166.

¹⁰² *Corriere istriano*, god. 1, br. 20, 24. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Valmazzinghi*.

8. Poljoprivreda

Agrarno pitanje je bilo temeljno pitanje socio-ekonomskih odnosa uoči Prvog svjetskog rata. Mobilizacijom dijela stanovništva, zemlja je ostajala napuštena te je nakon rata trebalo krenuti ispočetka. Novi nameti od strane države, pokrajine i općine, doveli su mnoge obitelji na rub egzistencije. *Battaglia del grano*¹⁰³ predstavljala je propagandističku kampanju s kojom se započelo u lipnju 1925. godine. Cilj te kampanje bio je povećati proizvodnju žita (kako bi se izbjegao uvoz žita iz drugih država), modernizirati poljoprivredu uz pomoć strojeva te obraditi neobrađenu (neiskorištenu) zemlju. No, mnogi seljaci nisu slijedili Mussolinijeve smjernice. Česti razlog je bio nedostatak sredstava (stoke ili novaca za kupnju umjetnog gnojiva) ili bi sadili žitarice na zemljištima koja su bila predviđena za sadnju druge kulture.¹⁰⁴ Iako je kampanja imala ekonomske i socijalne ciljeve, ona je dovela do povećanja cijena žita i pogoršanja načina ishrane stanovnika. Naime, stanovnici su često zanemarivali ostale prehrambene proizvode i većinom se hranili žitaricama jer je to zapravo bilo ono čega je bilo najviše na njihovim poljima. Na kućama se mogao pronaći propagandistički slogan: „*Più profondo il solco, più alto il destino!*“, što je značilo da seljaci trebaju što više i kvalitetnije obrađivati polja kako bi im život bio bolji.¹⁰⁵ Kako bi se došlo do novih obradivih polja, 1927. godine je započelo isušivanje Čepićkog jezera. Kopanje kanala i gradnja tunela do Plomin Luke omogućila je mnogim obiteljima s ovih prostora da dođu do sredstava za egzistenciju.¹⁰⁶ „Kod svih tih radova je u god. 1928. bilo zaposleno dnevno 130, a u 1929. god., 170 radnika. (...) Korist od svih tih radova bit će ogromna. Kada bude tunel gotov i kada bude po njemu oteklo Čepićsko jezero u more, dobit će se oko 2 tisuće hektara zemlje za obrađivanje“, piše *Istarski list* 1930. godine.¹⁰⁷ Osim gospodarskih aspekata (zaposlenje lokalnih stanovnika i dobivanje novih obradivih površina), isušivanje jezera je značajno poboljšalo i zdravstvenu sliku tog područja jer su jezero i okolne močvare bile pogodne za širenje malarije. Jezero je kompletno isušeno u siječnju 1933. godine, a ispitanici se sjećaju kako su ljudi skupljali ribe (najviše u gore) u već isušenom jezeru. S. A. govori kako su ljudi za vrijeme isušivanja jezera često odlazili u ribolov jer je bilo lakše uloviti ribe u plitkoj vodi.¹⁰⁸ „To su bili nosili po selima za badave, bilo je riba ljudi moji mili (...), ma je bila neka koščata. Videt onu brižnu onu ribu na suhen

¹⁰³ Prijevod: Borba za žito.

¹⁰⁴ Milotti, Daniela, *Prilog povijesti istarske poljoprivrede između 1918. i velike krize 1929.*, u: Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981., str. 225.

¹⁰⁵ Archivio Luce, Bandiere e drappi tricolori ornano la facciata di una casa colonica su cui è visibile la scritta murale „Più profondo il solco – Più alto il destino“, 1937., <https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/>, pregledano 12. travnja 2020.

¹⁰⁶ „Tunel iz Plomina prema Čepiću marljivo se kopa. Dosada je iskopano i izgrađeno oko 1 kilomentar tunela. Prigodom kopanja naišli su na žile ugljena, što dokazuje, da imade u ovom našem kraju toga blaga dosta.“ Više u: *Istarski list*, god. 1., br. 26., Gorica, 3. listopada 1929., *Što nam pišu iz Istre?, Kršan*.

¹⁰⁷ *Istarski list*, god. 2., br. 3., Gorica, 16. siječnja 1930., *Što nam pišu iz Istre?, Kršan*.

¹⁰⁸ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

(...)“, prisjećajući se G. A. T.¹⁰⁹ „Kad su Talijani isušili jezero ženske su okopavale pšenicu s motičicama (...) su po cijele dane to delale. (...) Davali su ljudima parcele za obrađivanje, ali morali su za Talijane obrađivati.“¹¹⁰ Percepcija G. A. je da se radilo za Talijane, a ne državu, tj. dolazi do izjednačavanja ta dva pojma. „ (...) nije bilo njegovo, ali on je radi za to, za državu normalno.“¹¹¹

Ruralno stanovništvo je pretežito preživljavalo baveći se poljoprivredom s ono malo zemlje što su imali. Većinom se radilo o malim površinama; „*brojde, kampanja*“ od koje bi obitelj imala hrane tek za sebe. Rijetki su bili oni koji su imali malo veći teren, te su samim time mogli i zarađivati baveći se poljoprivredom. „Teško je bilo onda, malo je bilo ča prodavat, se smo pojili... i lišće smo pojili. Jedino ki put smo grozde prodali, drugo nič“, govori S. A.¹¹² Dvadesetih godina 20. stoljeća stanovništvo je bilo pogođeno nepovoljnim klimatskim uvjetima kao što je suša. Godine 1925. u *Istarskoj rijeci* je zabilježeno: „Suša nas mori od Petrove. Krumpira ima malo, jer ga je mnogo sagnjilo: trukinja nam je propala, a peronospora je uništila grozde, gdje nije filoksera izjela loze. Bili smo počeli saditi amerikanku, ali napredak je malen, jer nas plaćila – osobito na živinu – teško pritišću. Sena ima hvala Bogu dosta, pak ćemo moći gojiti živinu.“¹¹³

S procesom industrijalizacije, obitelji čija je zemlja bila nedovoljna za egzistenciju, oslobodili su se vezanosti svojih predaka za zemlju te bi se iseljavali u gradove u kojima je došlo do razvoja industrije te bi samim time tamo pokušali stvoriti novi život. No, i tada se radilo o teškoj prilagodbi zbog toga jer bi prva generacija iseljenika donijela u grad svu svoju seosku tradiciju, razmišljanje i predrasude. Oni koji nisu pronašli posao izvan poljoprivrede (industrija, obrt, trgovina), bili su primorani emigrirati. *Labinjanska zemlja* je škrta zemlja, ne računajući dolinu isušenog Čepičkog jezera i dolinu rijeke Raše. Područje Labinštine spada većinski pod crvenu Istru, dok manji dio spada pod sivu. „Sodilo se dosta kumpira jer je to bilo najlaglje za spremat.“¹¹⁴ Većinom se sadio krumpir, grah, kupus, *broskva* (kelj), blitva i repa (koja se kisela za zimu ili davala kao hrana stoki), dok su radić i rajčicu donijeli Talijani u 20. stoljeću.¹¹⁵ Uz navedene povrtarske kulture, uzgajale su se vinova loza (tradicionalne sorte pucovina i belica) od koje su stanovnici proizvodili vino i rakiju. Vinova loza bila je idealna za uzgoj zbog toga jer je uspijevala i na manje plodnoj zemlji. Nakon Prvog svjetskog rata, uobičajena tržišta za izvoz istarskih vina (Mađarska, Austrija i Češka) bila su zatvorena.¹¹⁶ Uz to, osjetilo se i suparništvo prema talijanskim

¹⁰⁹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹¹⁰ Ibidem.

¹¹¹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹¹² Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹¹³ Dopisnik izvještuje kako suša na Labinštini traje od kraja lipnja, te da ih osim loših klimatskih nepogoda muče i porezi koje moraju plaćati na stoku. Više u: *Istarska riječ*, god. 3., br. 33., Trst, 13. kolovoza 1925., *Dopisi, Iz Ripende kod Labina*.

¹¹⁴ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹¹⁵ Diminić, Lucijan, *Sveti Lovreč Labinski i okolica*, Mathias Flacius, Labin, 2003., str. 43.

¹¹⁶ Milotti, Daniela, *Prilog povijesti istarske poljoprivrede između 1918. i velike krize 1929.*, cit., str. 223.

regijama koje su također izvozile svoja vina (Toscana, Puglia i Emilia). Stanovnici su ponekad znali i prodavati vino *oštarijama* (gostionicama), ali bi većinom dobivali hranu zauzvrat, a ne novac.¹¹⁷ „To se navečer išlo kasno vozom da ta Finanza ne vidi koliko si dopelja. Ona biš hiti par bačvi dole s voza, biš hi pokri sa slamu va štali.“¹¹⁸ Naime, radilo se o prodaji na „crno“ te se zato dolazilo u probleme s Finanzom koja je željela suzbiti takvu vrstu prodaje, ne zbog toga jer se željelo ugroziti lokalno stanovništvo. Obiteljska proizvodnja rakije je za vrijeme Italije bila zabranjena, stoga su stanovnici „pekli“ rakiju skrivajući se po šumama. „To nesi sme niti slučajno peč rakiju.“¹¹⁹ S. A. objašnjava kako su stanovnici bez obzira na zabrane proizvodili rakiju: „To se skrivalo radi Finanze, Finanza je hodila naokoli“, a ukoliko bi bili otkriveni, stanovnici bi bili kažnjeni s kaznom, *multom* (barem je to bio slučaj s njegovim ujakom koji nije upao u ozbiljnije probleme).¹²⁰

Egzistenciju ruralnom stanovništvu uz obradu zemlje omogućavala je i stoka. „Da, da... smo imeli kampanju (...) bez toga ki bi (...). Smo imeli jenu kravu, par ovaca, kokoši i jenu svinju.“¹²¹ Najčešće su se u obiteljima uzgajale ovce i koze od kojih se dobivalo mlijeko i proizvodio sir, dok se kod imućnijih obitelji moglo pronaći i *tovora* (magarca) koji je služio za prijevoz tereta. Stoka je predstavljala bogatstvo jer je služila ne samo za proizvodnju hrane, već i za proizvodnju gnojiva koje se koristilo pri obradi zemlje. „Ki je ime gnoja je moga i proizvodit“, izjavljuje S. A., nadovezujući se na obradu zemlje i obogaćivanje zemlje gnojem.¹²² U razgovoru sa starijim stanovnicima često se može čuti kako stoku nazivaju *blagom* što zapravo i pokazuje koliku je važnost imala. Stoka je stanovnicima bila vrjednija živa, stoga se je meso rijetko jelo. „Stoku nismo ubijali, svinju da. Krava nan je bila za mleko.“¹²³ O važnosti ovaca i koza na selu može se iščitati iz ove izjave: „Muzlo se je i dela se je sir; i jala si to mleko. Ki je ime cuda ovci ni ime koze. Dok je bila nuna mlaja je delala i sir i mleko, ma kad je prišla stareja to bi se i ubijalo i posolilo koko pršut danas. Teški, teški život je bi...“¹²⁴ Roditelji G. A. se nisu bavili poljoprivredom, već su vodili oštariju: „Mi nismo imali kampanje, imali smo samo koze. Prodavali smo kozliće, nismo delali ni mliko ni sir.“¹²⁵ Nerijetko bi se događala i krađa stoke, kako navodi S. A., većinom bi ljudi iz sela i okolice obavijestili kriminalce te bi tako uspjeli ukrasti stoku. Jednom prilikom su i njegovoj obitelji ukrali ovce te je njegov otac morao otići po njih u Barban.¹²⁶ *Ladri* su bili dobro organizirani, ponekad i naoružani što je znalo sijati strah kod stanovništva, ali još veći strah je

¹¹⁷ Roditelji G. A. su za svoju *oštariju* nabavljali vino iz Gologoričkog dola. Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹²⁰ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹²¹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹²² Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹²³ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹²⁴ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

¹²⁵ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

¹²⁶ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

izazivala misao da bi oni mogli biti sljedeći na redu.¹²⁷ Osim magarca, kao teretnu stoku kod imućnijih obitelji moglo se pronaći i vola: „Oni su bili malo bogatiji, imeli su i voli i kampanje. Ma vruga su prodavali. Ki je onda prodava? Ništa. Ča si ime doma, s ten se živilo celo leto.“¹²⁸ Vol je služio obiteljima za prijevoz tereta, ali i za obradu zemlje. Osim što se od stoke dobivala svakodnevna hrana (mlijeko, sir), dobivale su se i sirovine poput vune, kože koje su se koristile za izradu odjeće i obuće. Svaka obitelj se bavila poljoprivredom, ta je grana predstavljala stanovnicima glavni izvor hrane, pogotovo u ono vrijeme kada na selima nisu postojale trgovine, a ruralno stanovništvo nije imalo druge vrste prihoda (kao što je to bio slučaj s pomorcima, radnicima u tvornici cementa ili rudarima u rudnicima u Raši, Vinežu i Krapnu koji su za svoj rad dobivali novčanu naknadu).

Država je za seljaštvo organizirala tečajeve. No, koji je bio stvaran cilj? Je li važniji bio interes Ministarstva poljoprivrede da unaprijedi najistočniju talijansku pokrajinu ili da država pridobije naklonost seljaka? *Corriere istriano* u brojevima 44 i 60 iz 1937. godine piše o tečaju maslinarstva u Drenju (*Dregne*) i tečaju poljoprivrede u Šušnjevići (*Valdarsa*) koje je vodio dr. Menotti Fabretto. Naime, ti su tečajevi bili organizirani od strane „Ispettorato provinciale dell'Agricoltura dell'Istria“. Polaznicima je bio osiguran teorijski i praktični dio, a njihovo oduševljenje je zabilježio i *Corriere istriano*: „Alla fine del corso la popolazione rurale ebbe parole di ringraziamento per l'assistenza che l'Ispettorato provinciale dell'Agricoltura dà ai nostri rurali.“¹²⁹ Analizirane članke iz lista *Corriere istriano* valja uvijek uzeti s dozom opreza jer se radilo o jednom od glasila fašističkog režima. U prilogu *Istarske riječi, Narodni gospodar*, česti su savjeti i odgovori na postavljena pitanja povezana s poljoprivredom (npr. korištenje umjetnih gnojiva, izrada domaćih sapuna), ali i obavijesti povezane s opozivanjem.¹³⁰

¹²⁷ Kao posljedica rata i nefunkcioniranja pravne države, javlja se socijalno razbojništvo. Međuratno razdoblje na istarskom poluotoku bilo je obilježeno socijalnom i gospodarskom zaostalošću koja je dovela do marginalizacije dijela stanovnika. Većinom se radilo o ratnim dezerterima, ali i seljacima čija su imanja bila uništena. Razbojništvo je tim osobama postalo jedinim izvorom zarade. Bande su u većini slučajeva bile obučene u talijanske vojničke ili karabinjerske odore, što je često znalo navesti na sumnju kako su baš vojnici i karabinijeri pravi krivci. Iako je razbojništvo često bilo osuđivano, zbog straha od osвете, ali i prešutne lojalnosti, zabilježen je malen broj dojava seljaka o kretanjima bandi. Više u: Dukovski, Darko, *Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda – socijalno razbojništvo i cosa nostra istriana*, u: Radovi 28, br. 1, 1995., str. 212.-229., online dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/50239>, pregledano 28. svibnja 2020.

¹²⁸ Izjava R. P., r. 1942., dana autorici 3. prosinca 2019.

¹²⁹ Prijevod: „Na kraju tečaja, ruralno stanovništvo imalo je samo riječi hvale koju je Provincijski Poljoprivredni Inspektorat dao našim poljoprivrednicima.“ *Corriere istriano*, god. 4, br. 60, 11. ožujka 1937., *Dalla Provincia, Da Valdarsa, Corso d'agricoltura*.

¹³⁰ Listove *Istarska riječ* i *Corriere istriano* treba analizirati s dozom opreza jer se putem njih vršila propaganda.

9. Siromaštvo diktiraju porezi

„Težak je život Slavena na Labinštini. Italijani ne daju nam nikakva prava. U svakom pogledu hoće da nas potisnu i istrijebe sa lica zemlje. (...) Osim političkih biju nas i druge nevolje. Redovito nam dolaze na vrata razni fanti sa pozivi, da platimo sad ovo, sad ono, a mi nemamo para niti za sol. Najteže nam je sa plaćanjem poreza. Barem porezni uredi bi morali imati s nama više strpljenja“, piše Barba Tonic u *Istarskoj riječi* 1924. godine.¹³¹ Stanovnici su se suočavali s brojnim problemima te im je porezno opterećenje predstavljalo teškoću. Iz pročitano se može zaključiti da su očekivali veće razumijevanje od strane talijanske države, no bez obzira na veoma kritičan ton, ne dovode u pitanje plaćanje poreza.

Porezi su bili raznovrsni, trebao se plaćati porez na kuću (kućarina), porez na zemlju (zemljarina), porez na općinske i pokrajinske dodatke, porez na obitelj i na potrošnju, porez na stoku i ostalo.¹³² Ako bi zakasnili s plaćanjem poreznih obaveza, njihovo bi imanje bilo stavljeno na prodaju.¹³³ Stoga su se neki od stanovnika odlučili i na prodaju zemlje kako bi mogli platiti poreze.¹³⁴ U *Narodnom gospodar* iz 1925. godine navodi se kako se porez nije plaćao na seljačke kuće i druge poljodjelske zgrade (npr. štale), već se samo plaćala zemljarina.¹³⁵ Kućarina se plaćala samo u slučaju kada se u njoj nalazio obrt, trgovina ili gostionica.¹³⁶ Zbog sklapanja „konkordata“, kao što se navodi u *Narodnom gospodar*, seljaci bi često plaćali porez na kuću bez obzira što od nje nisu dobivali nikakav prihod.¹³⁷ U broju 10. saznajemo da će se od 1. srpnja 1925. naplaćivati porez za one fizičke osobe čiji godišnji prihod iznosi više od 6000 lira, dok će oni čiji je godišnji prihod manji od navedenog iznosa biti oslobođeni tog poreza.¹³⁸ Ljudi su pokušali na različite načine izbjeći plaćanje poreza, pa su prema pričanju znali skrivati nabavljeno vino: „Ta Finanza je bila, koja je kontrolirala ulaz i izlaz vina. Znači, bačve bi se bile sakrile da oni ne vide koliko je vina došlo u konobu (prikazala se mala količina, a veća bi se prodala). (...) Dolazili su karabinijeri kod nas, si hi mora počastit da ti nebi išli pregledavat konobe.“¹³⁹ Ta sakrivena količina vina kasnije se prodavala bez da je bila oporezivana. Iako su često porezi bili prikazani kroz nacionalnu prizmu i interpretirani kao napad na istarskog seljaka, država je zapravo pokušavala smanjiti kriminalne radnje i pravno uvesti reda tamo gdje ga nije bilo. Istina je bila ta da je Istra u tom razdoblju spadala pod talijansku državu te da su ljudi trebali plaćati talijanske poreze.

¹³¹ Istarska riječ, god. 3., br. 46., Trst, 16. listopada 1924., *Dopisi, Iz Labinštine, Naši jadi i nevolje*.

¹³² Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, cit., str. 148.

¹³³ Ibidem.

¹³⁴ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹³⁵ *Narodni gospodar*, vol. 1., br. 12., Trst 11. lipnja 1925., *Porez na kuće*.

¹³⁶ *Narodni gospodar*, vol. 1., br. 6., Trst 19. ožujka 1925., *Zakon o prezevima na kuće i zgrade*.

¹³⁷ „U slučaju da Vas pozovu na porezni ured, u svrhu da učinite s njima takozvani 'konkordat' radi oporezivanja kuće ili staje, gdje nema nikakve trgovine ili obrta, nemojte sklapati nikakve ugovore.“ Iz članka se može zaključiti da je konkordat zapravo predstavljao ugovor u kojem se potpisala suglasnost kako se u tim kućama vrši nekakav obrt ili trgovina. Više u: *Narodni gospodar*, vol. 1., br. 10., Trst 14. svibnja 1925., *I opet jedan novi porez*.

¹³⁸ Ibidem.

¹³⁹ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

Najveći problem istarskom seljaku predstavljao je porez, trebao ga je plaćati, a to nije želio. Upravo oko neplaćanja poreza, utaje i šverca dolazi do sukoba s vlastima, no ne zbog nacionalnih razloga, već zbog toga jer svaka pravna država funkcionira kroz porezni sustav. Porez je jedan oblik prisilnog davanja koje nameće država te se njime puni državni proračun iz kojeg se kasnije novac raspodjeljuje za javne radove, školstvo, socijalnu pomoć i ostalo.

10. Pomorstvo

Budući da obitelji nisu mogle preživljavati od zemlje, velik broj muškaraca s područja Labištine (pogotovo jugoistočni dio – Marina, Drenje, Brovinje, Sveti Lovreč, ali i Plomin, Čepić i Šušnjeвица) odlučio se baviti pomorstvom. Ukrcavali bi se na brodove kojima bi prevozili ugljen, kamen i vapno iz luke Bršica (luka koja se nalazi u Raškom zaljevu, zapadno od mjesta Trget) do luka u Trstu i Rijeci. Prema riječima Lucijana Diminića, na tu odluku su se većinom odvažili oni muškarci koji su služili u austro-ugarskoj mornarici. Otac (r. 1903.) ispitanika G. A. je nakon odsluženog vojnog roka u talijanskoj vojsci u Ilirskoj Bistrici (tal. *Villa del Nevoso*), radio kao ložač na preookeanskim brodovima „Saturnia“, „Neptunia“ i „Vulcania“ u vlasništvu kompanije Cosulich.¹⁴⁰ U mojoj obitelji je slučaj da su trojica od četvorice mojih pradjedova bili mornari (talijanska mornarica, mornari na teretnim brodovima), četvrti se bavio poljoprivredom. Pradjed s očeve strane, Josip Dobrić (pok. Mate) *Matić* rođen je 2. prosinca 1896. godine u Brovinju. Godine 1915. je mobiliziran u austro-ugarsku vojsku (97. pješački regiment I. kompanije) stacioniran u Radkersburgu (Štajerska) gdje je služio do kapitulacije Austro-Ugarske Monarhije 1918. godine. Nakon što se vratio kući, od 1919. plovio je na raznim brodovima trgovačke mornarice. U razdoblju od 1922. do 1924. godine plovio je na brodu „Buona Maria“ u vlasništvu Josipa Diminića (iz Svetog Lovreča Labinskog), od veljače do travnja 1926. godine na parobrodu „Vienna“ u vlasništvu kompanije Lloyd Triestino kao mornar, u srpnju 1927. se ukrcava na parobrod „Rosandra“ u vlasništvu kompanije Navigazione Libera Triestina kao kormilar, gdje ostaje sve do prosinca 1928. godine.¹⁴¹ U razdoblju od 1930. do 1939. s funkcijom kormilara plovi na brodovima kao što su razni brodovi kompanije D. Tripovich („Fanny Brunner“, „Giovinezza“ i „Algerino“). Godine 1939. sudjeluje u kupnji motorne jedrilice (tal. *motoveliero*) „Valmazzinghi“ gdje je obnašao funkciju zapovjednika.¹⁴² Kada je u lipnju 1940. godine Italija ušla u rat, na snagu je stupila zabrana kretanja brodova na jedro. Motorna jedrilica „Valmazzinghi“ stoga je morala biti usidrena u uvali

¹⁴⁰ Ibidem.

¹⁴¹ Dokument u privatnom vlasništvu obitelji Dobrić.

¹⁴² Dobrić Josip je bio vlasnik ¼ broda.

Tunarica. Nakon toga nastavlja s plovidbom sve dok nije uhićen u kolovozu 1944. od strane Nijemaca te poslan za Solingen.¹⁴³

S dolaskom Talijana na vlast, nekadašnji austro-ugarski mornari s područja Labinštine već 1921. godine uspijevaju se ukrcati na prekoceanske brodove za Sjedinjene Američke Države i južnu Ameriku, gdje će neki ostati do kraja svog života. Većinom su plovili na brodovima raznih pomorskih kompanija (najčešće iz Trsta, kao što je zabilježeno u slučaju Josipa Dobrića, npr. Lloyd Triestino, Navigazione Libera Triestina te D. Tripovich), a ostajali su na drugim kontinentima u potrazi za boljim životom.¹⁴⁴ Oni koji su se vratili u svoje krajeve, uspijevali bi si nadograditi kuće ili kupiti brodice u svrhu veće zarade. Pojedinci, nakon što su uspjeli uštedjeti određenu svotu novca (dijelom zbog rada u Americi), odlučuju se na kupnju vlastitih jedrenjaka koje su poslije koristili za prijevoz tereta po lukama na Sjevernom Jadranu.¹⁴⁵ Zarada se dijelila *na parat*, što je značilo da su jednu polovicu dobivali brodovlasnici, a ostatak se dijelio među posadom na brodu.¹⁴⁶ No, 1921. zabilježen je i štrajk pedesetak mornara iz mjesta S. Lorenzo, Villa Viscovich i Brovigne, koji su zahtijevali veću plaću.¹⁴⁷ Osim plovidbom, ljudi su se kao jednim od načina za egzistenciju bavili ribarstvom. Tako možemo vidjeti kako neke obitelji koriste svoje barke za ribolov u svrhu prodaje. Obitelj Dobrić (Pianta) iz Brovinja tako uspijeva zapošljavati i svoje susjede, koji na taj način dolaze do dodatnih prihoda za život. Stanovnici su imali velike koristi od mora, osim što su neki živjeli od pomorstva i ribolova, neki su izvor zarade vidjeli u proizvodnji morske soli.¹⁴⁸

11. Dva pola Labinštine (selo i grad)

Na Labinštini je postojala razlika između općinskih središta (Labin, Plomin i Šušnjeвица) i okolnih sela koja su gravitirala prema općinskim središtima. No, to gravitiranje prema općinskim središtima nije bilo jednako današnjem, bilo je mnogo rjeđe. Stanovnici su rijetko odlazili u grad, osim ako nisu trebali. Iz pisma upućenom Civilnom komesarijatu u Pazinu saznajemo da je Općina Labin podijeljena u pet izbornih sekcija, no da su se sva izborna mjesta nalazila u Gradu Labinu. Autori pisma se žale Civilnom komesarijatu: „Svakome je poznato (...) da je Općina Labin veoma prostrana te je n. pr. Porezna Općina Cerovica i Vlakovo udaljeno i do 20 km; Brgod, Kunj i Vetva preko 15 km, isto tako i porezna općina Šumberg. (...) Za izbornici, osobito starci, putuju do 15 a i do 20 km, nije se mislilo da im se ugodi ili olakša izborna dužnost, već naprotiv, da im se ista

¹⁴³ Dokument u privatnom vlasništvu obitelji Dobrić.

¹⁴⁴ Diminić, Lucijan, *Sveti Lovreč Labinski i okolica*, str. 78.

¹⁴⁵ Ibidem, str. 59.-60.

¹⁴⁶ Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinšćini*, cit., str. 71.

¹⁴⁷ Ne spominje se ime broda. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, Fonogramma, No. 12/Gab.

¹⁴⁸ D. M. se prisjeća kako je njezina majka kuhala sol te bi ju kasnije prodavala. Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

dužnost oteža ako ne i sasvim a to sve samo da se pogoduje stanovitoj stranci.“¹⁴⁹ No, samo nekoliko dana kasnije stiže odgovor na njihovu molbu koja je odbijena zbog neadekvatnih prostorija (u onim mjestima koje su oni predložili), odlučeno je da će se izbori održati u sjedištu, tj. Labinu te kako žalba nije predstavljena na vrijeme.¹⁵⁰

Za vrijeme Italije radi se na poboljšanju zdravstvenih uvjeta (što u gradu, što u ruralnim područjima).¹⁵¹ Svaka je Općina raspolagala s vlastitim liječnikom, tako su 1928. zabilježena sljedeća imena: Tommaso Lazzarini (Općina Labin), Giuseppe Ballu (Općine Boljun i Šušnjeвица) te Alessandro Gallo (Općina Plomin).¹⁵² Najveći borac za poboljšanje zdravstvenih uvjeta na Labinštini bio je dr. Tommaso Lazzarini (*medih baron*): „Come italiano, come medico, come agricoltore albonese, getto il mio grido d'allarme, sicuro che funzionari d'Italia mi ascolteranno, verranno a vedere e eviteranno (...) lo scorno, l'arbitrio che devono cessare per l'onore, l'interesse nazionale, e il diritto dei poveri contadini (cittadini del Regno anche se allogeni), e per la salute pubblica (...).“¹⁵³ Kao rješenje u borbi protiv malarije pazinski Podprefekt predlaže postavljanje gambuzija u ribnjake koje bi trebale smanjiti broj komaraca koji prenose tu bolest.¹⁵⁴ „Medih baron, e to je bi doktor! On je bio za svih!“ prisjeća se G. A. T.¹⁵⁵ U Starom gradu u Labinu (Palača Negri) od 2. kolovoza 1925. godine djelovala je nova bolnica pod vodstvom dr. Tommasa Lazzarinija koji je ujedno bio proglašen i šefom općinske sanitarne službe.¹⁵⁶ Međutim, pojavljivale su se i privatne ordinacije (kao npr. privatna ordinacija doktora Valentina Lucasa od 1920. do 1932. godine).¹⁵⁷ Iako se radilo na poboljšanju zdravstvenih uvjeta pomoću educiranja stanovništva, ali i samog cijepljenja, barun Tommaso Lazzarini nije bio zadovoljan stanjem. U izvještaju za 1924. godinu navodi kako je malo roditelja dovelo svoju djecu na cijepljenje: „Tale mancanza è però dovuta alla abitudine che hanno i genitori di far vaccinare i bambini solamente quando vengono

¹⁴⁹ Potpisani Ivan Kos Nosković i Ivan Licul predlažu drukčiju podjelu izbornih sekcija (koje bi bile raspoređene po Labinštini) te se nadaju kako će Civilni komesarijat uvažiti njihovu molbu iako je rok za žalbu prošao. Naime, autori pisma navode kako su izborna mjesta bila oglašena samo u gradu Labinu te kako nisu mogli na vrijeme napisati žalbu. Pismo je napisano na hrvatskom jeziku, a zatim je i prevedeno na talijanski jezik. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, 242/5 – Gab.

¹⁵⁰ HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, Prot. N. 370, Risposta al 242/5 – Gab.

¹⁵¹ Bolesti koje se spominju u arhivskoj građi jesu: crne boginje (vajuolo nero), tifus (tifo petacchiale), malarija (malaria, meringite), dizenterija (dissenteria amebica), šigeloza (dissenteria bacillare) i tuberkuloza (tubercolosi).

¹⁵² HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Prot. N. 1343, *Elenco*.

¹⁵³ Prijevod: „Kao Talijan, doktor, labinski poljoprivrednik, alarmiram, sa sigurnošću da će me talijanski službenici poslušati te da će doći vidjeti pritom izbjegavajući tugu i volju kako trebaju odbaciti čast, nacionalni interes za pravo siromašnih seljaka (stanovnika Kraljevine čak iako su inorođci) i za javno zdravstvo (...)“. Doktor Lazzarini upućuje ovo pismo Općini Labin, Podprefekturi u Pazinu te Prefekturi u Puli iznoseći teško stanje u borbi protiv malarije te kako se hitno treba pronaći rješenje. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 13/1925.

¹⁵⁴ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 638 di prot., Oggetto: *Campagna antimalarica – Relazione*.

¹⁵⁵ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹⁵⁶ Sredstva za adaptaciju nove bolnice osigurali su Ministarstvo rata, Ministarstvo javnih radova, Ured za obnovu iz Pule i grad Labin. Nova bolnica se sastojala od muškog i ženskog odjela, ambulante i administrativne prostorije, kupaonice, bolničke kuhinje, praonice i mrtvačnice. Više u: Mohorović, Lucijan, *Otvaranje gradske bolnice u Labinu 1925. – višestoljetna bolnička zaštita u Labinu (Istra)*, u: *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 5, br. 1., 2007., str. 83.-90., online dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/83066>, pregledano 1. lipnja 2020., str. 88.

¹⁵⁷ Mohorović, Lucijan, *Prikaz liječničke djelatnosti dr. Valentina Lucasa*, u: 1. *Labinski kulturno-povijesni susreti*, Grad Labin, Labin, 2017., str. 269.

ammessi alle scuole o negli asili.“¹⁵⁸ Doktor Tommaso Lazzarini u svom pismu načelniku Općine Labin donosi pregled stanja u općini te navodi: „Condizioni igieniche sanitarie sel suolo buone – delle abitazioni mediocri, dell'alimentazione buone. Condizioni in generale della popolazione igienicamente parlando buone in Albona, e nelle frazioni marinate e prettamente agricole, cattive nelle frazioni abitati da minatori per tubercolosi e lungo il canale dell'Arsa per malaria. Povertà d'acqua. (...)“¹⁵⁹ Godine 1926. zabilježeni su slučajevi ospica (morbillo) i šarlah (scarlettina) što je dovelo do zatvaranja škola na određeno vrijeme dok ne prođe epidemija kako bi se zaustavilo širenje bolesti.¹⁶⁰ Uvodi se obavezno cijepljenje djece u Labinu i okolnim mjestima (S. Giovanni dei Negri, S. Lorenzo, Santa Domenica, S. Martino) koje obavlja općinski liječnik, u ovom slučaju dr. Tommaso Lazzarini. Cijepljenje protiv crnih boginja (vajuolo nero) bilo je obavezno te oni roditelji koji ne cijepu svoje dijete, odgovarat će pred zakonom.¹⁶¹ Pred zakonom su odgovarale babice koje su pomagale pri porodima bez da su prošle tečaj te ne posjeduju licencu: „In base ad analogo rapporto del medico comunale, si denuncia: Domenica Radovic – Martinaci vedova fu Antonio (...) di Casali Sumberesi, perchè esercita clandestinamente l'arte ostetrica, assistendo le partorienti senza averne l'abilitazione, mentre ci sono due levatrici diplomate nella vicina Santa Domenica a cui ufficialmente è affidata l'assistenza delle partorienti della frazione di Sumberesi.“¹⁶² Bolest, koja je u ono vrijeme bila veoma raširena zbog neadekvatne higijene, bila je tifus čija se transmisija uglavnom odvijala putem vode.¹⁶³ Kako bi se spriječile daljnje zaraze, počelo se dovoditi u pitanje važnost voda na ovom području.

Pitanje opskrbe vodom u Istri počelo se rješavati dvadesetih godina 20. stoljeća, pa je tako 1929. godine u Puli osnovan Konzorcij za preinaku zemljišta u Istri (tal. *Il Consorzio per la*

¹⁵⁸ U tom istom izvještaju navodi se kako je prvi put cijepljeno 602, a ponovno cijepljeno 327 osoba (protiv škardatina i boginja). Od odraslih se većinom cijepu mornari, dok ostali nemaju tu naviku. Prijevod: „Taj propust je rezultat navike koju imaju roditelji, a to je da cijepu svoju djecu samo onda kada djeca krenu u školu ili u vrtić.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 157, Nro 8/1925.

¹⁵⁹ Prijevod: „Higijenski uvjeti podneblja dobri – kuća osrednji – prehrane dobri. Općenito higijenski uvjeti stanovništva dobri u Labinu, u priobalju i u mjestima koji su pretežito poljoprivredni. Loši u mjestima koja su pretežito nastanjena rudarima, zbog tuberkuloze i u mjestima duž Raški zaljev zbog malarije. Nedostatak vode (...)“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 53/1926.

¹⁶⁰ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 159, Nro 4840.

¹⁶¹ „Si avvertono i genitori (...) che devono essere presenti tutti i bambini, non vaccinati, nati nel periodo 1926-1929 e così tutti gli scolari della Ia classe, e ciò a scampo di gravi punizioni.“ Prijevod: „Obavještavaju se svi roditelji (...) kako moraju biti prisutna sva necijepljena djeca, rođena u razdoblju 1926. – 1929. i svi školarci koji pohađaju prvi razred, ukoliko se to izbjegne slijedi ozbiljna kazna.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 159, Nro 4839, *Oggetto: Vaccinazione*.

¹⁶² Prijevod: „Prema izvještaju općinskog doktora, optužuje se: Domenica Radovic. Martinaci, udovica, od pok. Antonija (...) iz Šumbera, jer nezakonito prakticira funkciju primalje, prisustvujući porodima bez potrebnih kvalifikacija, dok se u Sv. Nedelji nalaze dvije primalje kojima je dana službena funkcija pomoći trudnicama u zoni Šumber.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Prot. N. 4728.

¹⁶³ „ (...) ci sono nel Comune diversi casi di febbre tifoidea (...) Poiché l'origine del male potrebbe attribuirsi all'uso di acque poco sicure ed affinché la malattia non abbia a propagarsi si esorta la popolazione di bollire l'acqua prima di servirsene.“ Prijevod: „ (...) u Općini su zabilježeni razni slučajevi trbušnog tifusa (...). Budući da se izvor bolesti može pripisati konzumiranju zagađene vode i sve dok bolest ne nestane, stanovništvu se preporučuje prokuhavanje vode prije korištenja.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, *Morbillo. Chiusura scuole*.

trasformazione Fondiaria dell'Istria) s glavnom zadaćom izgradnje vodovoda.¹⁶⁴ O tom važnom projektu nas obavještava i *Istarski list* u članku naslovljenom *Istarski vodovod*. Naime, izgradnjom vodovoda, 26 istarskih općina i 126 sela koja pripadaju tim općinama trebalo je biti opskrbljeno vodom, a osim glavnog vodovoda planira se izgradnja još dva vodovoda (jednog za otoke i drugog za općine Labin, Plomin i Šušnjevicu).¹⁶⁵ „Za Šušnjevicu i Plomin će prema nacrtu inž. Veronesea biti sagrađen poseban vodovod, koji će dobivati vodu iz jednog izvora kod Kožljaka. Labinski vodovod će dobivati vodu iz jednog izvora u raškoj dolini. Voda iz tog izvora bit će pomoću strojeva dignuta u shranište na brdu Majke Božje od Zdravlja (s desne strane raške doline). Odanle će po vodenim cijevima teći po svim selima na Labinštini, u Labinu i u Skitaču. (...)“¹⁶⁶ Godine 1937. u Labinu je izgrađen vodovod. Taj je veliki događaj zabilježen i u jednom od članaka *Corriere istriano*.¹⁶⁷ Iz članka se također može iščitati teška situacija s vodom na Labinštini („*L'acqua che per la popolazione di Albona era uno dei maggiori problemi: non mancherà più.*“).¹⁶⁸ To i dalje nije značilo da je svako kućanstvo imalo pitku vodu, no postavljanje javnih špina 21. travnja 1937. na više lokacija u Starom gradu, dovelo je do poboljšanja životnih uvjeta, a žene su prestale nositi vodu u *brentama* iz udaljenih *kolova*. Jedna od lokacija tih špina bila je i javna špina u blizini Palače Battiala – Lazzarini (današnji Narodni muzej), mjesto koje i dandanas u govoru nosi naziv *Poli špine*. Javne špine imale su oblik fascia što je dodatno ukazivalo na indoktrinaciju ljudi od strane fašističkog režima u svakodnevnom životu. Osim postavljanja javnih špina, govori se i o izgradnji fontane na šetalištu *San Marco* koja se još dandanas može pronaći na istom mjestu. Sljedeće godine postavlja se pitanje izgradnje javnog kupatila.¹⁶⁹ S druge strane, na selu je situacija s pitkom vodom i dalje ostala teška. S. A. govori kako je njihova *kalanica* izgrađena tek nakon Drugog svjetskog rata (1954. godine), a da su prije toga većinom odlazili po vodu u lug. „*Vero je bilo za vodu previše teško. Tu je bi i jedon kol od nas i sused, ali ča... tu su pile krave i to je bilo do četrtoga miseca, a pokle bi presuši.*“¹⁷⁰ Osim toga, neki ljudi koji su imali veće šterne znali bi plaćati radnu snagu u vodi. Tako S. A. navodi kako su ljudi ponekad znali raditi i cijeli dan za 40 litara vode. Tijekom razgovora naglašava kako su ljudi prije radili većinom za hranu, što se i u današnjem govoru zadržalo pod *žurnoda*, rjeđe za novac.¹⁷¹ I G. A. navodi kako je

¹⁶⁴ Na izgradnji istarskog vodovoda sudjelovala su razna poduzeća iz Trsta, Milana, Genove, Brescie, ali i Labina (Ditta De Rossi e Labignan – Albona). Više u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, cit., str. 46.

¹⁶⁵ *Istarski list*, god. 1, br. 1., Gorica, 11. travnja 1929., *Novosti, Istarski vodovod*.

¹⁶⁶ *Istarski list*, god. 2, br. 40., Gorica, 2. listopada 1930., *Istarski vodovod*.

¹⁶⁷ *Corriere istriano*, god. 4., br. 87, 11. travnja 1937., *Dalla Provincia, Da Albona, In tema di comunicazioni*.

¹⁶⁸ Prijevod: „Voda koja je bila jedan od najvećih problema stanovništva Labina/Albone: neće više nikad nedostajati.“ *Corriere istriano*, god. 4., br. 87, 11. travnja 1937., *Dalla Provincia, Da Albona, In tema di comunicazioni*.

¹⁶⁹ „*Il Comune dovrebbe studiare il modo di costruire un bagno pubblico.*“ Više u: *Corriere istriano*, god. 5., br. 85., 9. travnja 1938., *Dalla provincia, Da Albona: L'acqua*.

¹⁷⁰ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹⁷¹ *Isto*. „*Oni ki su imeli šterne... si moga poč kopat poli njih za 40 litar vode. Ne moreš zamislit kako je bilo teško za vodu, za ne vervat, previše.*“

njihova *kalanica* izgrađena tek nakon oslobođenja, a kako su za vrijeme Italije dopremali vodu u bačvama: „Tu je jedan vrutak bi pa smo s kravami dopeljali vodu.“¹⁷²

Provođenje slobodnog vremena na selu nije bilo jednako onome u gradu. Ruralno stanovništvo je većinski bilo fokusirano na rad u poljima te eventualno okupljanje oko *ugnjišća* predvečer (kao što je već prethodno spomenuto u radu). No, nisu se okupljali samo oko *ugnjišća* već i vani na otvorenom, a većinom se pričalo o poljoprivredi: „Navečer bi se skupili, pogotovo kad je bilo lepo vreme i to bi se lepo pričalo (...) puno san navadi od njih.“¹⁷³ Ipak, u *oštarjama* su se često održavali i plesovi: „Tu su došli harmonikaši. Tu se svirilo i plesalo. Talijanske (pjesme) su bile se. Moj barba Romano je zna svirat dve pjesme i smiron su se vrtile te dve pjesme.“¹⁷⁴ G. A. T. navodi kako je svaku subotu bio ples u Maretićima (12 kilometara od Labina). Na pitanje na koji način su dobivali informacije o tome što se događa u državi, S. A. navodi kako bi otac iz crkve ponekad znao donijeti neke novine koje bi im majka čitala.¹⁷⁵ Novine su rijetko kupovali čak i oni koji su znali čitati, pa se do informacija najčešće dolazilo usmenom predajom: „Moji otac i mat su vodili oštariju. Kad bi ljudi otišli ća bi oni govorili između sebe: Viš Frane je reka ili Ive je reka (...), ali ne bi nami govorili.“¹⁷⁶ U gradu su se mogle pronaći gostionice, oštarije, kavane te kiosk na kojem su se mogle kupiti novine (*Il Piccolo, Corriere istriano*, itd.) putem kojih su mještani saznavali ono što se događa u državi, ali i izvan nje.¹⁷⁷ U Starom gradu se nalazilo i kazalište (današnji Circolo), koje pomalo gubi na važnosti nakon otvaranja nove kinodvorane naziva „Impero“ u vlasništvu obitelji Francovich na usponu za Stari grad 1938. godine.¹⁷⁸ Godine 1937. izgrađena je i prometnica Pula – Labin (preko Barbana) što je Labinu donijelo još bolju prometnu povezanost, do onda se koristila cesta Pula – Vodnjan – Labin te je ta autobusna linija zabilježena na jednoj od fotografija.¹⁷⁹ O prometnici Pula – Labin – Rijeka, piše i *Corriere istriano*.¹⁸⁰ U tridesetim godinama Labin je imao prometnu povezanost s Pulom, Rijekom, Trstom i Koromačnom. Odlasci ruralnog stanovništva u ostala mjesta nisu bila česta. S. A. priznaje kako je tek s 11 godina prvi put otišao u par kilometara udaljeni Pićan, te da su neki njegovi susjedi znali odlaziti prodavati jaja u Rijeku, ili hodočastiti na Trsat.¹⁸¹

Jedna od razlika između sela i općinskih središta je postojanje trgovina (npr. Trgovina obitelji Luis u Starom gradu te trgovina obitelji Belulović u Šušnjevići). G. A. T. se prisjeća kako bi

¹⁷² Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

¹⁷³ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹⁷⁴ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

¹⁷⁵ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

¹⁷⁶ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

¹⁷⁷ Milevoj, Marijan, *Labinski album*, Mathias Flacius, Labin, 2007., str. 126.-132.

¹⁷⁸ Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinsćini*, cit., str. 36.

¹⁷⁹ Žic, Nikola, *Istra, Dio II. Čovjek, Antropogeografsko stanje potkraj svjetskog rata*, HRID, Zagreb, 1937., str. 99.

¹⁸⁰ „Per giungere ad Arsa bisogna passare attraverso la nuova strada, in via di sistemazione, Pola – Fiume (...)“
Prijevod: „Da biste došli do Raše, morate proći novom cestom koja je trenutno u fazi postavljanja, Pula – Rijeka (...)“
Više u: *Corriere istriano*, god. 4., br. 57, 7. ožujka 1937., *Il Ministero dei Lavori Pubblici ispeziona le opere stradali dell'Istria e visita Pola e il nuovo paese di Arsa*.

¹⁸¹ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

njegova majka kupovala: „Kad je tata dobiva plaću, ona bi storila spežo za celi mesec (...) ulje, sećer, sol, brasno, to ča je trebalo za dnevno (...) poli Zulijoni je bila jena butega.“¹⁸² Kao što je zabilježeno iz razgovora s ispitanicima, ruralno stanovništvo je obrađivanjem zemlje i uzgojem stoke dolazilo do prehrambenih namirnica, dok su se na trgu Vittorija Emanuelea III. (labinski trg u Starom gradu) mogli pronaći i štandovi s voćem i povrćem koji su bili u vlasništvu obitelji Grube. Osim toga, u Starom gradu je bilo moguće pronaći trgovinu, slastičarnicu, postolare, ljekarnu i mesnicu, a pored gradskog poglavarstva se još dandanas nalaze stara ribarnica s natpisom „Pescheria“.¹⁸³ Do promjena dolazi i dvadesetih godina 20. stoljeća kada se u Rapcu otvara hotel „Trieste“, tada se počinje razvijati turizam jer i nakon smrti vlasnika Emilija Gherdolja, njegova žena Katarina preuzima daljnje iznajmljivanje soba (što turistima, što podstanarima). Osim u Rapcu, hoteli su bili i u Starom gradu (Roma, Montemaggiore i Al Giardinetto).¹⁸⁴ Važno središte na Labinštini u ono vrijeme bila je i *S. Domenica d'Albona* (danas poznatija kao Nedeščina). Iako je administrativno bila vezana uz Općinu Labin, za razliku od drugih dijelova Labinštine (ne računajući zasebne općine), sličila je na grad zbog svoje infrastrukture. Naime, u Nedeščini se moglo u ono vrijeme naći mnogo gostionica koje su bile u vlasništvu raznih obitelji podrijetlom s područja današnje Općine Sv. Nedelja, papirnica, trafika, hotel „Unione“, ali i ambulanta.¹⁸⁵

Ono zbog čega je Labin poznat, osim po rudarskoj tradiciji, jest to kako su neki dijelovi grada Labin – Podlabina (tal. *Pozzo Litorio d'Arsia*¹⁸⁶) i nekoliko kilometara udaljenije poput Raše (tal. *Arsia*¹⁸⁷) nastali za vrijeme fašizma.¹⁸⁸ Kroz arhitekturu tih gradova možemo uočiti socijalnu strukturu stanovništva. Naime, stambene zgrade, koje su se razlikovale po unutarnjem i vanjskom izgledu, bile su podijeljene po socijalnom statusu: radnici samci, radnici s obiteljima, službenici, inženjeri ili rukovoditelji (uprava). Gradska središta bila su podijeljena na sakralni i profani dio (društvena zona s javnim sadržajima). Grad Raša je bio podijeljen na stambene četvrti, gradsko središte (trg i crkva Svete Barbare, zaštitnice rudara), školsku i sportsku zonu te zgrade javne uporabe (Dopolavoro¹⁸⁹ i Casa del Fascio).¹⁹⁰ „Raša, to je bio drugi svijet. Kad sam ja došao u Rašu (...) i telefon, topla voda, kupatilo, nije bilo šta nije bilo (...) od apoteke, ambulante, bolnice, piscina, tereni, sport, šta god si ute. (...) U Raši je bilo se podjeljeno, hotel za impiegate i inženjere,

¹⁸² Njegov otac je radio kao rudar u Krapnu. Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹⁸³ Milevoj, Marijan, *Labinski album*, cit., str. 56.-71.

¹⁸⁴ Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinščini*, cit., str. 22.

¹⁸⁵ Ibidem, str. 54.-55.

¹⁸⁶ Inauguriran 28. listopada 1942. godine.

¹⁸⁷ Inauguriran 4. studenog 1937. godine.

¹⁸⁸ Raša i Podlabin pripadaju gradovima koji su nastali u Italiji u međuratnom razdoblju. Skupni naziv im je *città di fondazione*.

¹⁸⁹ Dopolavoro je sadržavao kinematografsku dvoranu s ukupno 400 sjedećih mjesta, a o projekcijama filmova česti su bili članci u *Corriere istriano*. U broju 128. iz 1938. godine, članak naslovljen na *Cinema educativo*, govori o tome kako je kino stavljeno na korištenje učiteljima koji ga mogu koristiti u svrhu obrazovanja (svaki petak). Više u: *Corriere istriano*, god. 5., br. 128., 29. svibnja 1938., *Dalla provincia, Da Arsia, Cinema educativo*.

¹⁹⁰ Naselje je pri inauguraciji 1937. godine raspolagalo s općinom, bolnicom, školom, ljekarnom, dječjim vrtićem, ambulantom, dućanom, poštom, hotelom, kinom, crkvom, igralištem i otvorenim bazenom. Više u: Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, cit., str. 7.

to nije moga doć radnik unutra. I svaki ubrok ki je treba poč tin inženjerima je prvo mora poč na pregled kod direktora (...) Battini se zvao. I kad bi moj otac fini delat va Krapne (...) ja njemu nisan mogao dati pivo u tom lokalu (...) samo naskrivećki.“¹⁹¹ Podlabin je bio podijeljen slično kao i Raša, a sadržavao je i rudarsko-industrijski sklop¹⁹² poznatiji pod nazivom *Pijacal*. Za stambene zgrade u Podlabinu se i danas koriste nazivi vilete, kazarkape i kazarmoni.¹⁹³ Osim tih imena, u govoru se još koristi i „GIL“ („ĐIL“) za sportsko-rekreacijski centar u Starom gradu. Danas se termin zadržao u kolokvijalnoj uporabi iako većina mlađih generacija Labinjana ne zna što stoji iza tog imena. Naime, ona označava *Gioventù Italiana del Littorio* – puni naziv za udrugu fašističke mladeži čiji je glavni zadatak bila duhovna, sportska i vojna priprema koja se temeljila na principima fašističkog režima.

12. Identitet i nacionalna indiferentnost

Identitet, prema definiciji antropologa Emila Herška, jest *pripadnost ili svijest o pripadnosti pojedinca (skupine pojedinaca) etniji*.¹⁹⁴ Valja napomenuti kako je identitet labilan te sklon promjenama zbog raznih čimbenika. Pripadnost uvelike ovisi o različitim procesima (kulturnim, političkim, društvenim) te prilagodbama koje pojedinac ostvari tijekom tih procesa u određenom vremenu na određenom prostoru. Sociolog Jean – William Lepierre smatra kako se identitet izgrađuje i mijenja u interakciji unutar društvenih grupa što bi se zasigurno moglo primijeniti i na primjeru Istre.¹⁹⁵ Ukoliko napustimo pretpostavku kako pojedinac pripada određenoj grupi, možemo doći do stvarnih misli koje su zaokupljale pojedinca (npr. opterećenost preživljavanjem, a ne politikom).¹⁹⁶ Sociolog Emile Durkheim navodi kako se stvaranje društvene svijesti odvija kroz pojedinčevo prihvaćanje grupnih simbola i rituala te kako grupa vrši pritisak na pojedince.¹⁹⁷ Ideologija igra veliku ulogu u formiranju identiteta, tj. njezin je cilj stvoriti novi identitet koji bi joj u potpunosti bio podređen. To se može primijeniti na primjer Istre za vrijeme fašističkog režima, pogotovo jer se radi o graničnom fašizmu koji je bio drastičniji nego u ostalim

¹⁹¹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

¹⁹² Sastavni dijelovi su bili: veliki atrij (mjesto gdje su rudari primali plaću, regulirali radni odnos, bolovanja i godišnje odmore), veliko kupatilo (garderoba i sanitarije za rudare) te lamparna (mjesto gdje se su se punile rudarske svjetiljke te se evidentiralo rudare). Više u: Braun, Alan; Vidović, Tomislav; Bačić, Dubravko, *Rudarsko-industrijski sklop Pozzo Littorio pored Labina*, u: *Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 27, br. 1 (57), 2019., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/221647>, pregledano 17. svibnja 2020.

¹⁹³ Vilete (u prijevodu s talijanskog, manje vile) su bile izgrađene za upravitelje rudnika. Kazarkape su bile namijenjene šefovima, nadzornicima i službenicima u rudniku, a kazarmoni običnim radnicima i rudarima.

¹⁹⁴ Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije, Između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, Izdanja etnografskog muzeja Istre, Pazin, 2013., str. 33.

¹⁹⁵ Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije, Između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, cit., str. 37.

¹⁹⁶ Zahra, Tara, *Imagined Noncommunities: National indifference as a Category of Analysis*, u: *Slavic Review*, vol. 69., br. 1., 2010., str. 93.-119., *online* dostupno na: www.jstor.org/stable/25621730, pregledano 29. siječnja 2020., str. 97.

¹⁹⁷ Banovac, Boris, *Društvena pripadnost, identitet, teritorij, Sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri*, Rijeka, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, 1998., str. 13.

talijanskim provincijama. Gradio se mit o istočnoj granici koja je trebala predstavljati branitelja talijanske države.¹⁹⁸ Kroz fašizam čovjek je prikazan kao vojnik, radnik, poslušna osoba i Talijan.¹⁹⁹

Teško je govoriti o čistom identitetu i kulturi, možemo eventualno govoriti o hibridnoj kulturi (teorija razrađena od strane antropologa Edwarda Burnett Tylora).²⁰⁰ Ona se odnosi na kulturu koja nastaje u procesu doticaja različitih kultura, te tu definiciju možemo primijeniti na područje Istre (gdje su se kroz povijest protezale različite kulture).²⁰¹ No, je li moguće govoriti o identitetu pojedinca bez pozivanja na društvene korijene tog pojedinca? Što li se događa u graničnim multikulturalnim sredinama koje su bile podređene nizu promjena vlasti kroz povijest? Uzmimo za primjer Austro-Ugarsku koja je bila multinacionalna država – težnje pojedinih naroda za iskazivanjem svoje posebnosti bile su jedan od uzroka slabljenja Austro-Ugarske te njezinog konačnog raspada 1918. godine.²⁰²

Vraćam se ponovno na tezu o labilnosti identiteta i njegovoj sklonosti da se mijenja kroz različite periode vlasti. Naime, pojedinčeva slika o sebi je trenutačna te je ona promjenjiva zbog raznih vanjskih čimbenika (vlast, jezik, posao, rat). Kao primjer navodim svoju prabaku – rođena je 1915. godine kao Pavlina (Paulina) Maria Fonovich na Skitači koja je do 1918. bila pod Austro-Ugarskom. U vjenčanom listu iz srpnja 1938. navodi se pod imenom Paola Fonio, a u rodnom listu njezine kćerke iz rujna iste godine kao Paolina Fonio. U Matičnom uredu u Labinu sam pronašla ispravku imena i prezimena iz 1955. iz Dobrini Paolina u Dobrić Pavica.²⁰³ Dakle, moja prabaka je živjela u četiri različite države, rođena za vrijeme Austro-Ugarske, živjela za vrijeme Italije i Jugoslavije, te umrla 1995. za vrijeme Republike Hrvatske. Iz razgovora s bakom saznala sam kako se moja prabaka jedno vrijeme potpisivala s Paolina/Paulina, no moja baka je smatrala kako se tu radi samo o simpatiziranju tog imena: „*Ona se je mene potpisivala s Paulina još kad son slala ona pisma za Beograd. Paola nikad, ma Paulina nje je bilo joko simpatično. Od nikad jo jedini ni zvo Paulina, samo Pavica*“²⁰⁴. Ispostavilo se da to nije bilo samo simpatiziranje, već i prabakino pravo ime koje je promijenjeno ili ispravljeno 1955. godine na temelju izjave pod brojem 584 dane u

¹⁹⁸ Vinci, Anna Maria, *Il fascismo al confine orientale. Appunti e considerazioni*, u: *Storie e regione, Il fascismo di confine*, br. 20, 2011., str. 20.-39., https://storiaeregione.eu/attachment/get/up_95_1467115976.pdf, pregledano 24. travnja 2020.

¹⁹⁹ Haramija, Predrag, *Percepcija simbola totalitarnih režima – vizualni identitet fašizma, nacizma i komunizma u svjetlu procesa brendiranja*, u: *Obnovljeni život*, Vol. 73., br. 3., str. 387.-401., 2017., online dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/280525>, pregledano 30. listopada 2019.

²⁰⁰ Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije, Između svakodnevnice konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, cit., str. 51.

²⁰¹ Ibidem.

²⁰² Bresciani, Marco, *Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation- building and the new fascist order in the upper Adriatic*, u: *National indifference and the history of nationalism in modern Europe*, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019., str. 56.

²⁰³ Atti di nascita 1938. (Santa Lucia), Matični ured Labin, pregledano 6. rujna 2019.

²⁰⁴ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

smislu čl. 29 *Zakona o Ličnim imenima*.²⁰⁵ Je li taj „novi“ identitet bio nametnut ili su se ljudi jednostavno prilagodili novim okolnostima? „Ja sam bio Talijan do 1957. godine“, navodi G. A. T.²⁰⁶ To dokazuje kako identitet nije fiksna, već miješanje elemenata različitih kultura kreira novi identitet. Interakcija između različitih kultura (lokalnih i globalnih) dovodi do stvaranja jedinstvenog hibridnog identiteta.²⁰⁷

Pieter M. Judson smatra kako termini poput hibridnog i fluidnog identiteta ne rješavaju problematiku, već se trebamo koncentrirati na situaciju koja zapravo dovodi do određenog odabira identifikacije.²⁰⁸ Trebamo razlikovati identifikaciju (kako ljudi sebe doživljavaju) od identiteta (kategorije stvorene od strane institucija). Kako su ljudi uspijevali držati korak s „konstantnom“ promjenom vlasti? Može li se to uzeti u obzir pri proučavanju nacionalne indiferentnosti? O toj indiferentnosti svjedoče i riječi G. A.: „Za vrijeme Italije smo sigurno bili Talijani, to je neminovno (...) tu druge ni bilo. A poslije smo bili Hrvati. To regionalno opredjeljenje za Istrijana nam je bilo kad smo došli u Zagreb. Onda smo osjetili da kad si reka da si Istrijan, da mu ni bilo pravo.“²⁰⁹ Svaka nova promjena vlasti je za malog čovjeka bila zbunjujuća ili ih čak jednostavno nije interesirala. Radi se o ljudima kojima je najvažnija bila njihova egzistencija i egzistencija njihove djece, a ne politika. Sama riječ *indiferentnost* često ima negativnu konotaciju, te su većinom nacionalno indiferentne osobe viđene kao izdajice ili oportunisti. Pri proučavanju nacionalne indiferentnosti nailazimo na problematiku njenog očitavanja. Naime, nacionalna indiferentnost je fenomen kojem se ne može ući u trag (jer su većinom arhivi podređeni državi) te se ona može očitati samo kroz razgovor s ispitanicima (no, i pri tome treba pristupiti s dozom opreza). Ako definiramo identitet kao fenomen koji kategorizira pojedince po definiranoj grupi u trenutačnom političkom i kulturalnom okruženju, onda je on veoma labilan. Nova država je zasigurno naišla na otpor stanovnika kada je nad njima vršila nasilje, no nova vrsta lojalnosti se također očitovala u svakodnevnim potrebama i upitima koji su bili upućivani vlasti za poboljšanje svakodnevnog života.²¹⁰

²⁰⁵ Matična knjiga rođenih Sveta Lucija (1912. – 1923.), Matični ured Labin, pregledano 6. rujna 2019.

²⁰⁶ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁰⁷ Iyall Smith, Keri E.; Leavy, Patricia, *Hybrid Identities: Theoretical and Empirical Examinations*, Haymarket Books, Chicago, 2009., str. 3.-4.

²⁰⁸ YouTube, Story Info, 15/29: Pieter M. Judson: People and their Categories: Creating Difference from Below and from Above in the Context of Empire, 2017., https://www.youtube.com/watch?v=8dY0qwIM_Cg&t=585s, pregledano 30. svibnja 2020.

²⁰⁹ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²¹⁰ Bresciani, Marco, *Lost in transition? The Habsburg legacy, state – and national building and the new fascist order in the upper Adriatic*, cit., str. 64.

13. Socijalno stanje obitelji

Na Labinštini su zabilježene veleposjedničke obitelji poput obitelji Lazzarini, Scampicchio, Negri, Luciani, Battiala, Francovich i ostale. Obitelj Lazzarini je bila veoma značajna za razvoj gospodarstva i infrastrukture na Labinštini. Conte Giuseppe Lazzarini ostao je zapamćen kao gradonačelnik Labina te kao osoba koja je zaslužna za isušivanje Čepićkog jezera (od 1928. do 1932. godine), dok je njegov brat Tommaso Lazzarini (po zanimanju liječnik) u narodu ostao zapamćen po svojoj naklonjenosti prema siromašnom narodu. Stoga mu je u narodu ostalo ime *medih – baron*.²¹¹

Na Labinštini je zabilježen i jedan imućniji sloj stanovništva poput obitelji Millevoi koja je u svom vlasništvu imala ljekarnu na Piazzetta del Teatro u Starom gradu (Farmacia alla Madonna) te obitelj Dobrini koja je u svom vlasništvu imala mlin, a 1937. i hotel „Roma“ na usponu za Stari grad (u ono vrijeme Salita Mussolini).²¹² Imućnije obitelji mogle su si priuštiti i služavke (*dekke*), koje su svojim prihodima pomagale obiteljima u preživljavanju. „*Tvoja pranuna Pavica je delala koko dekla va Rovnah i va Brgode. Te fameje su bile dobrostojeće i vajka so imeli dekli, mogli so to ploćat, mogli so si to priuštiti. Cuvala je ovce, delala je po kuće, ku je robilo je i lašna kopala. Poli teh fameja je spola, su nje anke davali za jes.*“²¹³ I jedna od sestara ispitanika S. A. radila je kao *dekla* u jednoj dobrostojećoj obitelji na području Šumbera.²¹⁴ U Šušnjevcici, koja je u ono vrijeme bila zasebna općina, živjela je i dobrostojeća obitelj Belulović koja je u svom vlasništvu držala trgovinu.²¹⁵ G. A., njegovi roditelji i brat živjeli su kao podstanari i imali *oštariju* u kući koja je bila u vlasništvu obitelji Belulović.²¹⁶

No, prethodno spomenuti slojevi su ipak bili u manjini u odnosu na ostatak stanovništva koji je jedva preživljavao. U ruralnim zonama živjele su brojne obitelji. Prema sjećanju D. M., rođene na Skitači, u kući ih je živjelo devetero („*Prišla biš zajno va kuhinjo i levo kad prideš je bi jedon mići kamarin, ugnjišće u kuhinje, i tamo so anke bili škalinu za na kat. Gore je bila jena kamara i tu smo bili nuno Vice, nuna Luce, cijo Tone, njegova žena Marija i njegovi dvo sina Guerrino i Guido, moj tata Fabio, mama Pavica i ja*“).²¹⁷ *Ugnjišće* (ognjište) je bilo važan dio kuće, osim što je služilo za grijanje i pripremu hrane, bilo je i glavno mjesto okupljanja: „*Navecer bi ljudi, makar bili trudni (umorni), seli poli ugnjišća i bi kantali, gonali šćorice* (pjevali i pričali priče), *i veli i deca... si skupa.*“²¹⁸ I u kući S. A. bilo ih je devetero („*Mama, otac, pet brati i dvi sestre.*“), najstarija sestra bila je rođena 1914. godine, a sva ostala braća rođena su nakon Prvog svjetskog rata jer je njihov

²¹¹ Milevoj, Marijan, *Labinski album*, cit., str. 13.

²¹² Ibidem, str. 92.

²¹³ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

²¹⁴ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

²¹⁵ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²¹⁶ Ibidem.

²¹⁷ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

²¹⁸ Ibidem.

otac bio na bojištu. Njihova je kuća bila prizemnica sastavljena od dvije sobe i štale (gdje su držali stoku). U spavaćoj sobi spavala je čitava obitelj, dok je drugu sobu činila kuhinja s *ugnjišćem* gdje je obavezno bilo okupljanje, kao i prema sjećanju D. M. Većinom bi se pričalo o onome što se događa oko njih (i u okolnim mjestima), dok se ono što se događalo u udaljenijim mjestima rijetko znalo jer se do novina nije dolazilo često (u obitelji S. A. novine se nisu kupovale, otac ih je ponekad donio iz crkve, a jedino je majka u obitelji znala čitati).²¹⁹ Majka je većinom spremala *maneštru* i *skrob* („Voda, muka od palente i kapljica ulja ku si je ime“).²²⁰ „Poli nas je bila tradicija svakako fuži i njoki, maneštra, pašta i fažoji, svega je bilo.“²²¹

Fašistički režim u prvi plan stavlja demografsku politiku u kojoj je broj stanovnika bio viđen kao oružje.²²² Režim je želio putem broja stanovnika ojačati svoju poziciju u svjetskoj politici zbog toga jer je veći broj stanovnika predstavljao i veći broj vojnika. Vodila se demografska kampanja te su se nagrađivale obitelji s velikim brojem djece, što znači da lokalno stanovništvo nije samo bilo izrabljivano, već je dobivalo i nešto zauzvrat od države. Brojno stanovništvo je za Mussolinija značilo i snagu nacije, što se može izvući i iz njegova govora 10. ožujka 1929. godine.²²³ Prema zakonu iz 14. lipnja 1928. brojnim obiteljima su smatrane sve one obitelji koje su imale više od sedmero djece (u slučaju da se radilo o državnim ili poludržavnim službenicima) ili više od desetero djece (u svim ostalim slučajevima).²²⁴ U dokumentu N. 7458 iz 1936. Zuppici Domenico dobio je obavijest o tome kako je za rođenje blizanaca dobio nagradu od 600 lira.²²⁵ Ako bi obitelj imala dvanaestero djece, tada bi im Općina odbila porez. S. A. navodi kako je njegov susjed imao dvanaestero djece, no dvanaesto dijete je umrlo, te je morao nastavljati s plaćanjem poreza bez obzira što je imao ostalih jedanaestero djece za prehraniti.²²⁶ Većinom su te velike obitelji živjele u nezavidnim ekonomskim i životnim uvjetima.

Zbog nerazvijenosti kraja, postotak smrtnosti dojenčadi bio je visok. Uzroci smrti su bili loši zdravstveni uvjeti (bolesti poput tifusa, dizenterije, malarije i tuberkuloze), ali i niski stupanj higijenskih uvjeta. U dokumentu *Assistenza minori Bresaz* iz 1931., otac strahuje za svoju djecu čija je majka oboljela od tuberkuloze, te moli Općinu ako bi mogli pronaći obitelj kod koje bi njegova maloljetna djeca (Pierina – tri godine i Bruno – jedna godina) mogla biti sve dok njihova majka ne

²¹⁹ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

²²⁰ Ibidem.

²²¹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²²² Luzzatto – Fegiz, Pierpaolo, *La politica demografica del fascismo*, u: *Annali Di Economia*, vol. 12, 1937., str. 109.-124., online dostupno na: www.jstor.org/stable/23229984, pregledano 2. prosinca 2019., str. 113.

²²³ „Una nazione esiste in quanto è un popolo. Un popolo ascende in quanto sia numeroso, laborioso e ordinato. La potenza è risultante di questo fondamentale trinomio.“ Prijevod: „Nacija postoji ovisno o narodu. Narod se uspinje koliko je brojan, marljiv i sistematiziran. Moć je vidljiva u ovom temeljnom trinomiu.“ Više u: G. S. ed E. Spinetti, *Sintesi della dottrina fascista, Brani degli „scritti e discorsi“ del Duce ordinati per i gerarchi e gli studiosi*, Biblioteca del covo, 2015., str. 86.

²²⁴ Luzzatto – Fegiz, Pierpaolo, *La politica demografica del fascismo*, cit., str. 109.-124., online dostupno na: www.jstor.org/stable/23229984, pregledano 2. prosinca 2019., str. 115.

²²⁵ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 360, Premio di natalità, 9. listopada 1936.

²²⁶ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

ozdravi.²²⁷ U sljedećem dokumentu iz iste godine, Općina prosljeđuje upit *Opera nazionale maternità e infanzia* (u daljnjem tekstu ONMI)²²⁸. Saznaje se kako je majka maloljetnika smještena u pulskoj bolnici već nekoliko mjeseci, te kako se djeca trenutno nalaze kod očeve majke koja ih je spremna čuvati za 200 lira mjesečno.²²⁹ Ono što smo u dvadesetim godinama mogli pronaći kao zadatak Fascia femminile, to u tridesetim godinama postaje ONMI. Glavni zadatak ONMI-ja bila je briga o potrebitim majkama i djeci, ali i briga o higijeni, napuštenoj i siromašnoj djeci, sprječavanje prosjačenja i kriminala maloljetnika, priprema darova za blagdane i razne svečanosti. Stoga ne čudi kako je baka maloljetnika bila spremna čuvati i odgajati djecu za određenu svotu novaca mjesečno, bila je to prilika za dodatnu zaradu koja je bila osigurana od strane države. U ovom konkretnom slučaju radilo se o djeci koja su bila mlađa od 5 godina i pripadala su siromašnom sloju stanovništva. Ta ista organizacija vodila je brigu i o nepriznatoj djeci (tal. *figli illegittimi*) o čijim su slučajevima zabilježeni primjeri i na Labinštini u kojima majke mole određenu novčanu pomoć za odgoj djece.²³⁰

U novinama *Corriere istriano* 1935. godine zabilježena je *Campagna antitubercolare* gdje je u prostorijama Municipija doktor Lino Lion održao predavanje o tuberkulozi i njenoj prevenciji.²³¹ Cilj te kampanje bio je skupiti novčani fond za borbu protiv tuberkuloze, ali i edukacija stanovništva po školama, tvornicama i selima. Samo nekoliko dana kasnije iste novine pišu i o *Conferenza antitubercolare* koja je održana na trgu u Starom gradu, a glavnu riječ je imao doktor Mario Diana.²³² Glavna tema tog predavanja je također bila borba protiv tuberkuloze.

14. Propaganda

O životu u međuratnom razdoblju na Labinštini, možemo pronaći u brojnim izvorima, ali i saznati iz razgovora s ispitanicima – zaključak je da se imalo malo i živjelo teško. Malom čovjeku je najvažnija bila njegova egzistencija te egzistencija njegove djece. Država je to znala iskoristiti, drugim riječima željela je pridobiti lokalno stanovništvo poboljšanjem životnih uvjeta. Propaganda se vršila putem novina, kulturnih ustanova, škola, fašističkih organizacija. Naime, *Corriere istriano* je u broju 18 iz 1934. godine zabilježio kako je Mussolini (*il Duce*) stanovnike Labina darovao brašnom. („(...) *in questa maniera l'E. O. A. (Ente Opere Assistenziali) che da parecchio tempo funziona anche in Albona forvente di belle iniziative sarà non solo apprezzato ma validamente sostenuto da tutti coloro che vedono soltanto (...) la possibilità di aiutare i poveri, (...) quelli*

²²⁷ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, Assistenza minori Bresaz, 20. svibnja 1931.

²²⁸ Prijevod: Društvo za zaštitu materinstva i djetinjstva.

²²⁹ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, Assistenza minori Bresaz, 27. svibnja 1931.

²³⁰ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, *Assistenze illegittimi*.

²³¹ *Corriere istriano*, god. 2, br. 90, 13. travnja 1935., *Dalla Provincia, Da Albona, Campagna antitubercolare*.

²³² *Corriere istriano*, god. 2, br. 93, 21. travnja 1935., *Dalla Provincia, Da Albona, Conferenza antitubercolare*.

bisognosi dell'agro albonese.“)²³³ Tim činom je prikazano kako je Mussolini i dalje zainteresiran za istarsku zemlju te da nije zaboravio na tešku situaciju u najistočnijoj talijanskoj provinciji.

Propaganda se provodila obilježavanjem fašističkih blagdana kao što je obilježavanje marša na Rim. Time se svakodnevni život istarskih ljudi želio približiti fašističkoj kulturi. Jedan od takvih primjera možemo vidjeti u pozivu P. N. F.-a (Fascio di Santa Domenica d'Albona) u kojem se poziva da svi prisutni moraju nositi crnu košulju, cit. *In questo giorno tutti i fascisti, uomini e donne sono autorizzati ad indossare la camicia nera.*²³⁴ Obilježavanje fašističkih blagdana označavalo je pokušaj buđenja „nove“ nacionalne svijesti kroz pripadnost novoj državi.

Obilježavali su se i ostali talijanski blagdani kao npr. *La Befana*²³⁵ u kojem bi se darivala djeca slatkišima. *Corriere istriano* prenosi izvještaje iz različitih istarskih gradova. Na tradicionalno ime se dodaje pridjev „*fascista*“ ili nastavak „*del Duce*“ što dovodi do dodatnog poistovjećivanja talijanske kulture s fašizmom. Tako možemo pronaći i obilježavanje „*La Befana fascista*“ ili „*La Befana del Duce*“ u raznim dijelovima Labinštine (Koromačno, Raša, Labin, Sveta Nedelja). *Corriere istriano* u broju 12 iz 1934. godine opisuje kako je Befanu u Labinu organizirao Fascio femminile, te da je prikupljeno 500 paketa za djecu. U članku se navodi kako je: „*L'intera popolazione ha mostrato di apprezzare la tradizionale iniziativa di amore e fratellanza voluta dal Duce.*“²³⁶ Članak završava s pismom zahvale tajništvu Fascio femminile u kojem se navodi: „*Vorremo sempre più bene al nostro Duce (...) incoraggeremo anche gli altri nostri compagni a iscriversi e così saranno contenti come lo siamo noi oggi.*“²³⁷ Fascio Nazionale Femminile je također imao zadaću promicanja talijanstva, ali također i sakupljanja sredstava za socijalno ugrožene obitelji. Time se zapravo željelo uključiti i žensku populaciju u fašističku stvarnost. No, u stvarnosti, žena je i dalje bila podređena muškarcu te nije imala pravo glasa. Njena uloga bila je svedena na ulogu majke, a uključivanjem u tu vrstu organizacije dobivala je dio slobode koji je bio u njenoj domeni i dopušten od strane države. Članak pod naslovom „*La Befana fascista a Valmazzinghi*“ u broju 10 iz 1938. navodi kako su djecu iz Koromačna darovali Društvo S. P. E. M.

²³³ Prijevod: („(...) na ovaj način E. O. A. (Institucija za socijalnu skrb) koja djeluje već duže vrijeme u Labinu/Alboni kroz razne lijepe inicijative, neće biti samo cijenjena, već i podržana od svih onih koji samo vide (...) priliku pomoći siromašnima, (...) potrebitim stanovnicima labinskih sela.“), *Corriere istriano*, god. 1, br. 18, 21. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Albona, Dono del Duce*.

²³⁴ Prijevod: „Na ovaj dan, svi fašisti, muškarci i žene trebaju obući crnu košulju.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 226.

²³⁵ La Befana je talijanski običaj u kojem dobra vještica (*Befana*) u noći na Tri kralja (5. siječnja) daruje djecu slatkišima i raznim igračkama, a neposlušnoj djeci ostavlja ugljen, češnjak, pepeo.

²³⁶ Prijevod: „Cijelo je stanovništvo pokazalo da cijeni tradicionalnu inicijativu ljubavi i bratstva koju je želio ostvariti Duce.“, *Corriere istriano*, god. 1, br. 12, 14. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Albona, La Befana del Duce*.

²³⁷ Prijevod: „Sve ćemo više voljeti našeg Duca (...), ohrabrit ćemo i ostale sugrađane da nam se pridruže. Tako će i oni biti sretni kao što smo i mi danas.“ *Corriere istriano*, god. 1, br. 12, 14. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Albona, La Befana del Duce*.

A. i Dopolavoro tvornice cementa.²³⁸ S druge strane, S. A. se ne sjeća kako je dobivao darove za Befanu, stoga je moguće da su djeca bila darivana samo u većim centrima.²³⁹

15. Jezik

Od 1923. godine hrvatski i slovenski jezik bili su zabranjeni u svim javnim uredima, te je iste godine izdana reforma Gentile što je dodatno ojačalo talijanizaciju stanovništva i korištenje talijanskog jezika. Standardni (hrvatski) jezik se nije koristio u kućanstvima – „Mi smo doma govorili po naše, hrvatski son navadila va škole“.²⁴⁰ Ljudi na selu su i dalje *gonali po nase* bez obzira na službeni talijanski jezik za vrijeme talijanske vlasti u 20. stoljeću. „Po domoće, moji roditelji su slabo govorili taljanski, ja san ga zna jako dobro. (...) Mama i tata su kapili (taljanski), ali nisu govorili, ja san ga zajno prihvatī“, govori G. A. T.²⁴¹ Labinski govori spadaju pod čakavsko ekavske govore, te su se očuvali zbog geografskog položaja (Labinština je na istoku i jugu omeđena morem, na zapadu rijekom Rašom, a na jugozapadu Raškim kanalom). Tome je zasigurno doprinijela izoliranost brojnih sela na Labinštini kao npr. Skitača, Cerovica, Škvaranska, ali i nepoznavanje/nerazumijevanje talijanskog jezika većine stanovništva na Labinštini (osim rijetkih pomoraca). No, s otvaranjem talijanskih škola, dječjeg vrtića (*asilo*) i društvenog doma (*Dopolavoro*) u gotovo svakom selu, talijanizacija se pokušala provoditi „masovnije“ – trebalo je potisnuti dijalekte, tradicije i predrasude, a uvesti „modernu i nacionalnu“ talijansku kulturu. Čakavsko narječje, pod koje spada i labinska čakavica, bilo je pod velikim utjecajem venecijanskog dijalekta, stoga se u govoru može pronaći puno riječi venecijanskog ili talijanskog podrijetla (npr. merkancivat od venecijanskog *mercantar* ili milijardarijo od talijanskog *miliardario*). Kod starijih stanovnika će se češće čuti talijanske riječi ili poštapalice nego kod mlađih. Zanimljivo je da stariji stanovnici nesvjesno koriste neke talijanske riječi koje nisu više toliko česte u našem dijalektu (jer se dosta riječi izgubilo).

Na području Labinštine, osim čakavice i čakavice, u selima podno planine Učke koristio se vlaški jezik. Za vlaški jezik se još koriste i termini *istrorumunjski* (većinom kada se izvorni govornici obraćaju osobama koje ne govore tim jezikom), a često je i da stariji stanovnici koriste termin *rumunjski*.²⁴² Termin *ćiribirski*, čije podrijetlo dolazi od riječi „cīre“ (držati) i „bīre“ (dobro), rijetko će se čuti od izvornih govornika jer smatraju taj naziv uvredljivim. Na tom su se području obitelji pretežito služile tim jezikom u svakodnevnom govoru, iako su novine narodnog preporoda nastojale opovrgnuti tu činjenicu. Već na početku 20. stoljeća javlja se ideja o otvaranju rumunjske

²³⁸ Corriere istriano, god. 5, br. 10, 12. siječnja 1938., *Dalla Provincia, Da Albona, La Befana fascista a Valmazzinghi*.

²³⁹ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

²⁴⁰ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

²⁴¹ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁴² Očuvanje vlaškog i žejanskog jezika, Jezik i zajednica danas, <https://www.vlaski-zejanski.com/hr/nauci/jezik-i-zajednica-danas-2>, pregledano 26. svibnja 2020.

škole u Šušnjevicima. No, autori *Naše sloge* pobijaju tu tvrdnju navodeći kako roditelji nisu bili suglasni s otvaranjem rumunjske škole, već su zahtijevali otvaranje hrvatske škole jer su se oni izjašnjavali kao Hrvati.²⁴³ U nastavku se navodi kako ti stanovnici većinom komuniciraju na hrvatskom jeziku, te da se koriste istrorumunjskim samo ako ne žele da ih se razumije. Čak i u *Hrvatskom listu* 1916. godine navode kako se ljudi većinom služe „slavenskim“ jezikom: „Općine Gradinje, Letaj, Šušnjeвица i Grobnik, sa pučanstvom od 960 duša, nastavane su od Vlaha (Rumunja, Ćiribiraca), koji su se tamo naselili te još sad govore, uz slavenski kao Općevni jezik, takodjer medju sobom rumunjski, ali uz primjesu tuđjih riječi.“²⁴⁴ Iz razgovora vođenog sa starijim stanovnicima Šušnjevice može se saznati kako je situacija ipak bila različita od navedenih tvrdnji u *Našoj slozi* i *Hrvatskom listu*. Naime, u obiteljima se pričalo istrorumunjski, a hrvatski se koristio u školi kada je ona bila otvorena. „Mi smo vajk doma govorili po naše – rumunjski“.²⁴⁵ Tim je stanovnicima prvi jezik bio istrorumunjski, a propaganda putem listova *Naša sloga* i *Hrvatski list* pod svaku je cijenu željela nametnuti identitet. Radi se o složenom odnosu između pokušaja nametanja identiteta odozgo (kao što se može pročitati iz prethodno navedenih članaka) te složenosti pojedinčevog identificiranja odozdo (to jest kako se pojedinac osjeća, što može biti i promjenjivo kroz vrijeme zbog niza činilaca). „Nisu nas ljudi mrzili, dapače volili su nas. Nismo govorili ćiribirski, nismo znali ništa. (...) Mi smo govorili doma po čepljonski. (...) (Ćiribirski) smo naučili s djecom koja su tu čuvala krave“, govori G. A. čija se obitelj preselila iz Čepića u Kostrčane.²⁴⁶ Situacija se nije promijenila ni dandanas, bez obzira što izvornih govornika ima sve manje. Stariji govornici preferiraju između sebe govoriti na istrorumunjskom, no ne radi se o razlogu koji su prije više od sto godina naveli autori *Naše sloge*, već se samo radi o njihovu prvom jeziku koji će im uvijek dolaziti prirodnije nego hrvatski jezik (s kojim su se u većini slučajeva prvi put susreli u školama).²⁴⁷ Prema popisu stanovništva iz 1936. godine na području Šušnjevice vidi se kako je veći broj stanovnika bio zapisan pod „Ostalo“. Naime, ne znamo o čemu se radi jer manjinske skupine nisu zanimale nacionalne države. Treba napomenuti kako se ovdje pretežito radi o jezičnoj vezi (jer je kriterij za popis stanovništva bio jezik) koju ne bi trebalo povezivati s etničkim i/ili nacionalnim identitetom jer se stanovnici nikad nisu opredjeljivali u tom kontekstu. Izvorni govornici su se na neki način osjećali drugačijima od osoba kojima materinski jezik nije bio vlaški, ali se nisu nikada smatrali Rumunjima jer nisu imali dodirne točke s Rumunjskom.²⁴⁸

Jezik je jedno od sredstava za razvijanje svijesti o nacionalnoj pripadnosti, stoga je bilo normalno za očekivati kako je svaka nova vlast željela na neki način izbrisati svijest o postojanju

²⁴³ Naša sloga, god. 33., br. 35., Pula, 5. svibnja 1902., *Komisija za školu u Sušnjevicima*.

²⁴⁴ *Hrvatski list*, god. 2., br. 340., Pula, 18. lipnja 1916., *Pokrajinske stvari*.

²⁴⁵ Izjava R. P., r. 1942., dana autorici 3. prosinca 2019.

²⁴⁶ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²⁴⁷ Hrvatski jezik im je bio nametnut u istoj mjeri kao što je to bio slučaj s talijanskim slavenskom stanovništvu.

²⁴⁸ Naime, radi se o etničkoj skupini, podrijetlom Vlaha koji su u 15./16. stoljeću stigli iz Dalmatinske zagore te su se asimilirali s lokalnim stanovništvom (osim po pitanju jezika).

drugih identiteta na području Istre. Na koji način? Time što je počela s indoktrinacijom od malih nogu, jer je one starije stanovnike bilo teško „ispraviti“. Iako se ovaj rad prvenstveno fokusira na vrijeme fašističke diktature, propagandu nisu provodili samo talijanski nacionalisti, već i oni hrvatski.

16. Škole

Pojedinac tijekom faze obrazovanja definira svoje kulturne stavove, ali i samoidentifikaciju. Putem nacionalnih narativa i pjesama, stječe nacionalne osjećaje koji mogu utjecati kao jedan od činilaca na proces samoidentifikacije. G. A. navodi kako je njegova majka Ivanina (r. 1906.) često po kući znala pjevati „Još Hrvatska ni propala“, pjesmu koju je naučila u hrvatskoj školi.²⁴⁹ Međutim iz njegovih ranijih riječi može se zaključiti da se ovdje nije radilo o nacionalnom opredjeljenju, već o doživljajima stečenima za vrijeme školovanja. Još za vrijeme vladavine Austro-Ugarske, na području Labinštine, *Lega Nazionale* osnivala je talijanske vrtiće i osnovne škole (Nedešćina, Vinež, Labin).²⁵⁰ Krivo je tvrditi kako su se te škole otvarale samo u mjestima koja su to zahtijevala (ne uzimajući u obzir nacionalnu sliku stanovništva). Otvaranje talijanskih ustanova samo je pripomoglo u talijanizaciji ovog prostora. Talijanske škole su bile u boljem položaju od hrvatskih s obzirom na jaču ekonomsku, društvenu i političku snagu istarskih Talijana. Prednosti pohađanja škola pod vodstvom *Lege Nazionale* bile su besplatne knjige, ali i odjeća, obuća i hrana.²⁵¹ Otvaranje talijanskih vrtića i škola je uvijek bilo prikazivano kao želja stanovništva, a ne kao politička propaganda vladajućih dužnosnika. Cilj tih ustanova je opismenjavanje stanovništva, ali također i buđenje nacionalne svijesti kod najmlađih te pripadnost državi. S druge strane, suočavamo se i s propagandom *Naše sloge* i hrvatskog narodnog preporoda u Istri koja je inzistirala na tome kako je djelovanje *Lege Nazionale odnarođivanje* i *talijanizacija*. Nitko sa sigurnošću ne može tvrditi što su osjećala ta djeca za vrijeme pohađanja škola, svjedoka više ni nema, stoga pri istraživanju valja uzeti u obzir cenzuru, ali i političku orijentaciju autora izvora ili dokumenta. Osnovnoškolsko obrazovanje je za vrijeme Austro-Ugarske bilo obavezno (kao i za vrijeme Italije), no s jednom bitnom razlikom. Roditelji, ako ne bi slali svoju djecu u školu zbog raznih razloga (siromaštvo, rad u polju, sramota jer nisu mogli priuštiti djeci obuću i odjeću za školu i ostale potrepštine), za vrijeme vladavine Austro-Ugarske nisu bili procesuirani.²⁵² „Ma ki je onda hodi u školu, nitko. Moja mama je bila nepismena.“²⁵³ Dok s druge strane, za vrijeme Italije, ako roditelji

²⁴⁹ Njegova majka je završila četiri razreda hrvatske osnovne škole u Čepiću.

²⁵⁰ Cukrov, Ante, *Između obrazovanja i denacionalizacije, Lega Nazionale i njezine škole u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, HISTRIA – CROATICA, C. A. S. H., Pula, 2001., str. 176.

²⁵¹ Radetić, Ernest, *Istarski zapisi*, cit., str., 175.

²⁵² Dukovski, Darko, *Svi svjetovi istarski*, cit., str. 66.

²⁵³ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

svojoj djeci ne bi omogućili regularno pohađanje škole, odgovarali bi pred zakonom.²⁵⁴ Nakon Prvog svjetskog rata dolazi do jačanja nacionalizma, političkog nasilja i ekonomske nestabilnosti, što utječe i na školstvo.²⁵⁵ Za vrijeme Italije, politika se mijenja te se na odlazak u školu gleda ozbiljnije. Naime, ako roditelji ne bi poštivali taj zakon, bili bi procesuirani (odlazak u zatvor ili plaćanje visokih kazni) – „Onda je bila multa, ku nisi hodi va školu bi otac plati multu.“²⁵⁶

Labinština je u doba Austro-Ugarske, što se tiče škola, bila najzapušteniji dio Istre. Za vrijeme Austro-Ugarske u selima su otvarane hrvatske škole, dok su se u gradovima otvarale talijanske škole. Tako možemo pronaći zapise o hrvatskim školama u Rogočani, Salakovcima, Gori Glušić, Drenju, Skitači, Diminićima, Ripendi i ostalim selima na Labinštini.²⁵⁷ Hrvatske škole su bile financirane od strane *Družbe sv. Ćirila i Metoda za Istru*, dok su talijanske škole bile financirane od pokrajinske vlasti. Talijanske škole su već i onda pohađala djeca kojoj je bilo branjeno međusobno govoriti na dijalektu.²⁵⁸ S dolaskom talijanske vlasti na ova područja, hrvatske škole su se počele zatvarati, a otvarale su se talijanske škole u kojima je školovanje trajalo četiri godine. „(...) *A sada je sva Labinština puna škola. Da ali kakvih! (...) Hoće da nas odnarde, hoće da nas potalijanče i radi toga u čisto našim selima ustanovljavaju talijanske škole (...)*“, komentar je autora *Istarske riječi* iz 1923. godine na otvaranje talijanskih škola u svakom selu na Labinštini.²⁵⁹ Bez obzira na obećanja talijanske vlasti kako će nova država osigurati potpunu slobodu jezika i kulture, to je u stvarnosti bilo daleko od istine. Isto to se može primijeniti na razdoblje nakon Drugog svjetskog rata kada su se talijanske škole našle u takvoj situaciji. Zbog želje za integracijom u novi sustav i novo društvo te zbog straha da ih se ne poveže s fašistima, osobe talijanske nacionalnosti upisivale su svoju djecu u hrvatske škole.²⁶⁰

Godina	Zatvorena škola	Potalijančena škola
1918.	Sv. Martin, Rogočana	Šušnjeвица, Rabac, Sv. Marina
1919.	-	Štrmac

²⁵⁴ Cit. „*Rilevato che la di Lei figlia Ada trascura la regolare frequentazione della Scuola di Traghetto, si diffida la S. V. di farla frequentare regolarmente, poiché in caso diverso di dovrebbe procedere in di Lei confronto a sensi di legge.*“ Prijevod: „Primijetivši da vaša kćer Ada zanemaruje redovno pohađanje škole u Trgetu, molimo Vas da joj dozvolite redovno pohađanje nastave, jer bi u protivnom trebali postupiti protiv Vas prema zakonu.“, HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 276, f: IX/1, N. 3183/11.

²⁵⁵ D'Alessio, Vanni, *Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 49, br. 2, 2017., str. 219.-240., online dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/186890>, pregledano 28. siječnja 2020., str. 221.

²⁵⁶ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

²⁵⁷ Glavičić, Božo, *Narodni običaji Labinščine*, Zigo, Rijeka, 2003., str. 163.

²⁵⁸ Demarin, Mate, *Hrvatsko školstvo u Istri, Pregled razvoja 1818 – 1918*, Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1978., str. 73.

²⁵⁹ *Istarska riječ*, god. 1., br. 29., Trst, 26. srpnja 1923., *Dopisi, Iz Labinštine*.

²⁶⁰ D'Alessio, Vanni, *Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci*, cit., str. 226.

1920.	Brdo	Kožljak, Barbići, Golji
1921.	-	Sv. Nedelja
1922.	-	Drenje, Sv. Lovreč
1923.	-	Ripenda, Čepić, Kršan, Šumber

Prikaz talijanizacije škola od 1918. do 1923. na Labinštini.²⁶¹

Škola je bila važna institucija koja je imala zadatak asimilirati stanovništvo novopripojene talijanske pokrajine. Od 1920. godine, dječje vrtiće je osnivalo društvo *Legha Nazionale*. Do tada je glavna zadaća tog društva bila nacionalna obrana, a novi zadatak Lege bio je fokus na predškolski odgoj i večernje škole, tj. indoktrinacija novih građana.²⁶² Indoktrinacija se vršila i u mjestu Barbići (tal. *Barbi*). Naime, nakon uspostavljanja vrtića bilo je potrebno potaknuti roditelje na upisivanje svoje djece u tu ustanovu kako bi se ostvarila talijanizacija („(...) *all'effetto di dare incremento alla frequentazione dell'asilo stesso e contribuire con ciò all'italianizzazione di quella popolazione alloglotta (...)*“).²⁶³ Zabilježeni su brojni zahtjevi roditelja za otvaranjem vrtića koji su u njih željeli upisati svoju djecu. Jedan od takvih zahtjeva je zabilježen i u dokumentu koji su potpisali očevi iz mjesta Golji (većinom se radilo o rudarima) koji su željeli otvaranje vrtića u navedenom mjestu. Kao razlog za otvaranje navode to što su oni u rudnicima, a majke su zauzete kućanskim poslovima te radom u polju, ali i zbog toga jer broj djece koja bi pohađala vrtić Lege nazionale premašuje brojku 50. U nastavku navode: „*Desiderano che i propri figli divengano un giorno buoni e perfetti italiani (...)*“.²⁶⁴ To može biti pokazateljem kako se stvarni povijesni kontekst i narativ često ne poklapaju. Naime, narativi su često stvarani u druge svrhe (što ne znači da oni u nekim dijelovima nisu bili istiniti, no ne možemo tvrditi da su vrijedili za sva područja isto). Iz analiziranog dokumenta može se vidjeti kako su se rudari prilagodili novoj situaciji te samo traže otvaranje vrtića gdje bi njihova djeca mogla boraviti za vrijeme radnog dana.

Kraljevskim dekretom br. 2185 1. listopada 1923. na snagu stupa *Gentileov zakon* koji se odnosio na sve osnovne škole u Kraljevini. Tim dekretom je određeno kako se obuka vrši na državnom jeziku, dakle, talijanskom. „Mussolinijev ministar prosvjete, nekakav filozof Gentile, izradio je osnovu, koja ide doduše nekakvim reformisanjem pučkog školstva u Italiji, ali joj je glavna svrha, da u što kraće vrijeme izbriše svaki trag slavenstva u školama u ovom našem

²⁶¹ Istarska riječ, god. 1., br. 45., Trst, 15. studenog 1923., *Strašna statistika o našem školstvu u Istri*.

²⁶² Cukrov, Ante, *Između obrazovanja i denacionalizacije, Lega Nazionale i njezine škole u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, cit., str. 197.-201.

²⁶³ Prijevod: „(...) s ciljem povećanja pohađanja samoga vrtića i time doprinos talijanizaciji te inorodne populacije (...)“; HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, *Contributo alla Lega Nazionale per l'impianto della refazione scolastica ai bambini dell'asilo di Barbi*.

²⁶⁴ Prijevod: „Žele da njihova djeca jednog dana postanu dobri i savršeni Talijani.“ Prikupljeno je 30 potpisa među kojima je jedan bio potpis Elia Giansantellija. Više u: HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 275, f: IX – 1, *Istanza degli abitanti di Gogli nel comune di Albona*.

nesretnom kraju“, pišu autori *Istarske riječi* samo mjesec dana nakon donošenja zakona.²⁶⁵ Glavnu krivicu su pripisali istarskim fašistima.²⁶⁶ Školska politika Giovannija Gentilea imala je političku svrhu bržeg asimiliranja anketiranog područja te je bila osuđivana od strane autora *Istarske riječi*.²⁶⁷ Reformu Gentile nazivaju *kulturalnom smrću* zbog toga jer je zatvaranje hrvatskih i slovenskih škola ujedno značilo i suzbijanje hrvatskog i slovenskog jezika u javnom životu. Važno je napomenuti kako su u Julijskoj krajini (tal. *Venezia Giulia*) učenici imali pravo na dodatnu nastavu na njihovu materinskom jeziku (hrvatskom ili slovenskom), no ta je mogućnost ukinuta sa školskom godinom 1928./1929. Od 1925. godine osnovne škole i vrtići su služili politici, koristili su se kao sredstvo pomoću kojeg se vršila fašizacija te se poticao militaristički duh putem različitih organizacija za mlade (Opera Nazionale Balilla, Piccole italiane, Figli della lupa, Avanguardisti, Giovani Italiane i ostalo). G. A. je pohađao vrtić u Šušnjevi: „Ja san bi piccolo balilla, mali fašistić. Crne postole, bijele čarape, crne bragešice, crna štojanjica, kapica. A bila je jedna teta koja nas je vodila tamo (...) tamo smo govorili taljanski, ali teško. Teta je bila divna ženska, Šušnjevska je bila, ali je se s nami po taljanski govorila.“²⁶⁸ Upisivanjem djece u fašističke izvanškolske organizacije pokušalo se doprijeti i u privatnu sferu obitelji zbog toga jer bi se fašistička ideologija širila i izvan školskih ustanova organiziranjem raznih natjecanja i okupljanja. Jedno od takvih okupljanja jest i organiziranje *Colonia Marina* na gradskom kupalištu Stoja u Puli. Glavna je zadaća tih kampova bio odgoj u fašističkom duhu. Oni koji su svojim ponašanjem bili primjer drugima, mogli su napredovati u takvim izvanškolskim organizacijama. U arhivima se mogu pronaći pisma koja je država slala obiteljima prilikom okupljanja u takve kampove. Pismo koje Opera Nazionale Balilla per L'Assistenza e L'Educazione Fisica e Morale della Gioventù – Comitato comunale di Albona d'Istria šalje roditeljima dječaka, dana 29. lipnja 1928., zanimljivo je zbog toga jer se u pismu daju točne upute kako moraju biti odjeveni roditelji i kako mora biti odjeveno dijete. („*Il Bambino dovrà indossare la divisa Balilla ben pulita, ordinata e stirata, porterà inoltre con se, il costume da bagno, un cambio di biancheria personale, un paio di babbucce e un pettine.*“)²⁶⁹ Zbog dobrog i discipliniranog ponašanja, dječak iz spomenutog pisma, bit će promaknut u *caposquadra*. Aktivno osnivanje i propagiranje prije navedenih omladinskih fašističkih organizacija, uz škole, imalo je za cilj izgraditi novu talijansku civilizaciju koja će

²⁶⁵ Istarska riječ, god. 1., br. 44., Trst, 8. studenog 1923., *Uništenje naših škola*.

²⁶⁶ „Kako je došlo do ove reforme? Nju su nametnuli Mussoliniju istarski, tršćanski i gorički fašisti (mrak e compagnia!). Mussolini (...) kako se sjećate, on je javno izjavio, da će slavensko pučanstvo u ovim našim krajevima u najkraće vrijeme asimilirati, a to će reći: da ćemo preko noći svi postati Italijani. To je Mussolini obećao svojim fašistima, ali oni su tražili od njega da se to izvrši odmah, te on naloži svome ministru Gentile, da izradi osnovu, po kojoj će u najskorije vrijeme zamesti svaki trag hrvatskomu i slovenskome jeziku u anketiranim krajevima.“ Više u: Istarska riječ, god. 1., br. 44., Trst, 8. studenog 1923., *Čemu zakon?*

²⁶⁷ Istarska riječ, god. 2., br. 41., Trst, 11. rujna 1924., *Manite se čorava posla*.

²⁶⁸ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²⁶⁹ Prijevod: „Dijete će morati odjenuti čistu, urednu i izglačanu uniformu Balille. Treba ponijeti sa sobom i kupaći kostim, donje rublje, papuče i češalj.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, N. 1604, *Nomina di Balilla a caposquadra*.

polazeći od uzdizanja duha i fizičke snage tijela dokazati superiornost talijanske rase. Prodiranje fašističkog duha u svijest naroda, pogotovo u selima, bilo je gotovo pa neostvareno.

Cossi	Kosi	15
Filli	Filići	35
Portolongo	Duga Luka	21
Puntacugno	Kunj	44
Salacco	Salakovci	38
Traghetto	Trget	15
Valmazzinghi	Koromačno	30

Broj učenika po školama (akademska godina 1933./1934.)²⁷⁰

Barbi	Barbići	Straulino Maria	<i>Dante Alighieri</i>
Bergotto	Brgod	Perotti Maria	?
Brovini	Brovinje	Angelini Anita	<i>Sem Benelli</i>
Carpano	Krapan	Macillis Giovanni	<i>Principe Umberto</i>
Casali Summersi	Šumber	?	<i>Giuseppe Giusti</i>
Gogli	Golji	?	<i>Alessandro Manzoni</i>
Montagna	Breg	Rover Matteo Giovanni	<i>Francesco Petrarca</i>
Portalbona	Rabac	Gobbo Matteo	<i>Gabriele D'Annunzio</i>
Ripenda	Ripenda	Bassani Celestino	<i>Vittorio Alfieri</i>
Roccasana	Rogočana	Valdini Maria	<i>Lodovico Ariosto</i>
Santalesi	Santalezi	Caletti Giovanna	<i>Giacomo Leopardi</i>
Santa Domenica	Sveta Nedjelja (Nedeščina)	Fichera Carmelo	<i>Regina Elena</i>
San Lorenzo	Sveti Lovreč Labinski	Guerra Leone	<i>Edmondo De Amicis</i>
Santa Lucia	Skitača	Franceschi Isotta	<i>Ugo Foscolo</i>
Santa Marina	Sveta Marina	Kero Aurora	<i>Giosue Carpucci</i>
S. Martino in Vettua	Martinski	Romita Grazia	<i>Vincenzo Monti</i>
San Nicolò	Sveti Nikola – Drenje	Stella Antonio	<i>Silvio Pollico</i>
Turini	Turini	Apostoli Antonio	<i>Giuseppe Parini</i>
Traghetto	Trget	Brosio Rivira	<i>Torquatto Tasso</i>

²⁷⁰ HR-DAPA-65, Općina Labin, k: 275, f: IX/1, *Funzionamento scuole*.

Stermazio	Štrmac	Ulisse Franchina	<i>Regina Margherita</i>
Vines	Vinež	Marcellino Nicolò	<i>Vittorio Emanuele III</i>

Popis učitelja na Labinštini (1936. godina)²⁷¹ i imena nekih osnovnih škola Općine Labin.²⁷²

Je li Gentileov zakon urodio plodom? Škola je trebala predstaviti jedan od najjačih instrumenata denacionalizacije, stoga su i u najmanjim mjestima otvarane škole s nastavom na talijanskom jeziku. Iz pisma labinskog gradonačelnika Furlanija tijelu državne administracije za školstvo (*Provveditore agli studi*) u Trstu 17. kolovoza 1929. može se saznati stanje sa školama u Općini Labin. Naime, u školskoj godini 1928./1929. u Općini Labin je bilo sveukupno 21 osnovna škola, pet vrtića i jedna industrijska škola. Gradonačelnik u nastavku navodi: „*La popolazione allogena è facilmente assimilabile e deciosa di apprendere la nostra bella lingua, sicchè il maestro può avere qui le maggiori soddisfazioni*“, tražeći da se u sljedećoj godini otvori sjedište Ravnateljstva (tal. *Direttore didattico*) u Labinu jer se trenutno sjedište nalazi u Vodnjanu.²⁷³ U dokumentu iz 1934. godine se zamjera što u nekim zonama na Labinštini (ne navodi se kojim), učenici i dalje govore hrvatskim jezikom u školama.²⁷⁴ Uloga učitelja je viđena ne samo kao prenositelja talijanskog jezika (što zapravo prema autoru teksta i nije toliko bitno), već i prenositelja talijanske kulture i ljubavi prema novoj domovini. Autor dokumenta, Giovanni Rucconi navodi: „*Preferisco un analfabeta allogeno di sentimenti italiani ad un coltissimo croato*“.²⁷⁵ U nastavku se osvrće posebno na Labinštinu gdje navodi kako nije primijetio poboljšanje učenika i ostalih stanovnika u talijanskom jeziku u odnosu na druge zone, ali i svijesti o novoj domovini. Smatra kako učitelji nisu ostvarili dovoljan utjecaj ni u školi ni izvan nje, te da od sada nadalje to isto neće više biti tolerirano.²⁷⁶ To može potvrditi i izjava G. A.: „Vladala je prisila da govoriš taljanski, međutim slabo smo ga znali.“²⁷⁷ Iz navedenog teksta može se primijetiti kako su učitelji bili državno sredstvo za propagandu, tj. širenje talijanske kulture i jezika. Talijanski učitelji su bili ti koji su imali zadatak stvoriti novu sliku o talijanskoj Istri, no nailazili su na niz prepreka. Vlasti su smatrale kako će „ulaskom“ talijanskog jezika u škole uspjeti promijeniti i svijest stanovništva, no naišli su na „otpor“ na koji nisu računali. To ne čudi ako su ljudi i dalje njegovali svoje običaje i

²⁷¹ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 277, cl 1, *Elenco insegnanti fiduciari scuole Comune di Albona*.

²⁷² HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 273, *Le scuole elementari di Comune di Albona*.

²⁷³ Prijevod: „Inorodno stanovništvo se lako asimilira te je odlučno u namjeri da nauči naš lijep jezik, stoga će učitelj ovdje imati veliki uspjeh.“ HR-DAPA-55, *Prefektura Istre u Puli*, k: 110, XVI – A – 3/27, Prot. N. 380.

²⁷⁴ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 275, f: IX/1, *Riunione dei Direttori Didattici a Pola il giorno 11 Ottobre 1934 – XII*.

²⁷⁵ Prijevod: „Više preferiram nepismenog inorodca talijanskih osjećaja, nego visoko obrazovanog Hrvata.“ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 275, f: IX/1, *Riunione dei Direttori Didattici a Pola il giorno 11 Ottobre 1934 – XII*.

²⁷⁶ Cit. *Isto*. „*Mi fa l'impressione che l'insegnante non curi gli alunni abbastanza né a scuola né fuori di scuola, per quello che riguarda la lingua – tollera che parlino in classe il croato – non li sorveglia durante le ore di svago – non è insomma presenta ad essi in ispirito anche quando sanno di essere soli*.“ Prijevod: „Dobio sam dojam da učitelj ne vodi dovoljno brige o učenicima u školi ili izvan škole, pogotovo što se tiče jezika – tolerira da se govori hrvatski u razredu – ne nadgledava ih u slobodno vrijeme – ukratko, ne nadahnjuje ih ni kada znaju da su sami.“

²⁷⁷ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

jezik u vlastitim kućama. Prisjećajući se svoje učiteljice, G. A. izjavljuje: „(...) Htjela je da budemo Talijani na način da se doma govori talijanski. Međutim, imala je jako malo rezultata. Mi kao da smo očekivali da će taj nesretni fašizam propasti.“²⁷⁸ Jedna od prepreka je bila i jezična barijera. *Istarska riječ* prenosi članak iz glasila *Scuola* kojem talijanski učitelji navode kako je potrebno naučiti inorodni jezik kako bi mogli podučavati talijanski u novoanektiranim područjima. U nastavku navode kako u mnogim krajevima ljudi ne razumiju talijanski te da će djeca, čim napuste učionicu zaboraviti talijanski jezik te da će to uzrokovati polupismenu djecu.²⁷⁹ Osnovnoškolsko obrazovanje je trajalo pet godina, nakon čega se moglo nastaviti pohađanje večernjih škola u kojima se nastavljalo usavršavanje. To je bio slučaj i s G. A. T. koji je nakon završenih pet razreda osnovne škole upisao večernju poljoprivrednu školu. Budući da je bio dobar učenik, njegova učiteljica se zalagala za njega da upiše srednju školu u Labinu: „Bio sam jedan od najboljih učenika i treba san poč dalje u školu. I sad... ta moja učiteljica je išla kod moje mame i rekla: „Ja ću van pomoć se... da on dobije stipendiju i da ide u školu dalje“. A moja mama je rekla da kako će on hodit u školu u Labin, nema ni biciklu ni ništa. Onda se trebalo malo drugačije obući za u grad.“²⁸⁰ Osim „neprihvatanja“ talijanskog jezika, učitelji se susreću i s brojnim financijskim problemima te su zabilježeni brojni pozivi u pomoć – nedostatak osnovnih stvari za izvođenje nastave kao npr. krede, peći za ogrjev ili za boravak djece u vrtiću. S. A. se prisjeća kako je dobivao novčanu pomoć od države za kupnju *teka* (bilježnica).²⁸¹ Ponekad bi stanovnici sela ustupali dijelove svojih kuća za izvođenje nastave. Jedan od primjera zabilježen je u mjestu Martinski (tal. *S. Martino in Vettua*) gdje se do 16. veljače 1927. održavala nastava osnovne škole u jednoj od soba u privatnoj kući gospodina Zulianija.²⁸² O lošem stanju škola svjedoči i izvještaj iz veljače 1929. u kojem se navodi da od 21 osnovne škole, koliko ih ima u Općini Labin, samo pet njih ima uvjete za rad, dok se nastava u ostalih šesnaest odvija u malim mračnim i nedovoljno prozračnim sobicama po raznim kućama seoskog stanovništva.²⁸³

Zbog jačanja industrije na Labinštini, 1925. godine dolazi do otvaranja srednje „stručne“ škole *Regia scuola d'avviamento professionale*²⁸⁴ pod upraviteljstvom inženjera Galliana Paliage koja se nalazila u palači Negri u Starom gradu. Učenici su se mogli obrazovati za kovače, stolare, limare, krojače, a 1926. otvoren je i rudarski odsjek. Zbog financijskih poteškoća, zatvorena je već 1928. godine.²⁸⁵ Te godine na snagu stupa reforma *Belluzzo*²⁸⁶ koja je samo nastavila u smjeru

²⁷⁸ Ibidem.

²⁷⁹ *Istarska riječ*, god. 1., br. 41., Trst, 18. listopada 1923., *Domaće novosti, Naše škole*.

²⁸⁰ Izjava G. A. T., r. 1920., dana autorici 15. lipnja 2020.

²⁸¹ Izjava S. A., r. 1924., dana autorici 17. prosinca 2019.

²⁸² HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, No. 446.

²⁸³ HR-DAPA-55, *Prefektura Istre u Puli*, k: 110, XVI – A – 8/2, Prot. N. 850, *Edificio scolastico di Ripenda*.

²⁸⁴ Prijevod: *Kraljevska stručna škola*.

²⁸⁵ Milevoj, Marijan, Strenja, Eduard, *Labin tragom vjekova*, Naklada Matthias, Labin, 1988., str. 60.

usavršavanja školstva uspostavljenog Gentilijevom reformom. Nova reforma označavala je uspostavljanje sekundarnih škola radnog usmjerenja što je u Labinu 1929. godine značilo otvaranje dvogodišnjeg tečaja stručnog školovanja, industrijskog (rudarskog) usmjerenja. Tek 1936. godine dolazi do otvaranja trogodišnje Kraljevske drugostepene srednje industrijske stručne škole – rudarskog smjera, a 1939. uspostavlja se i Tehnička rudarska škola pa te dvije ustanove djeluju pod jedinstvenom upravom (Kraljevska tehnička industrijska rudarska škola s pridodanom Kraljevskom drugostepenom stručnom industrijskom muškom i ženskom školom).²⁸⁷

Režim putem škola provodi odgoj mladih u fašističkom duhu, a taj je posao bio povjeren učiteljima. Učitelji su bili uključeni u *Associazione Nazionale Insegnanti Fascisti*²⁸⁸, sindikalnu organizaciju koja je na taj način mogla kontrolirati škole. Inorodni učitelji koji su pružali povjerenje i poslušnost režimu mogli su i dalje ostati na svojim radnim mjestima, no često su bili premješteni u druge talijanske regije. No, osim inorodnih učitelja i oni talijanski su se susretali s problemima. Većinom su dolazili iz unutrašnjosti ili juga Italije te su na to gledali kao kaznu jer im narod nije bio naklonjen. S druge strane, neki učitelji su ostali dobro zapamćeni, poput učitelja L. Guerre iz Svetog Lovreča koji se zalagao za autobusnu liniju *Koromačno – Labin*.²⁸⁹ S. A. sjeća se svojih učiteljica (Giuseppine i Elene) u Svetoj Katarini koje su bile rodom iz Barija (pokrajina Puglia) i koje su mu ostale u lijepom sjećanju. Bez obzira na to kakvu je politiku provodila država, kod djece su neki učitelji ostali u lijepom sjećanju: „Nije bila politički napadna, da provodi teror, fašizam kod djece. Strahovito je obožavala djecu, volila je te male Istrijančiče (...).“²⁹⁰

Često se događalo da djeca za vrijeme Austro-Ugarske nisu redovito pohađala školu zbog pomoći roditeljima i obitelji kod kuće, radom u polju. „*Pavica i Fabio so hodili va školo na Skitačo. Neso redovno hodili va školo. Ku je robilo pomoć doma cuvati ovce ili co... bi zostali doma.*“²⁹¹ Drugim riječima, roditelji nisu shvaćali važnost obrazovanja jer ni oni sami nisu bili u prilici odlaziti u školu za vrijeme Austro-Ugarske zbog istih razloga (rad u polju, čuvanje stoke, neimaština). „*Nune Pavice se pježala škola, ali brižna ni rivala hoditi dalje va školo. Ma pokle školi bi šla ovci cuvati, drevo nositi. Vela razlika je bila od fameji do fameji kako su se tretirali deca. Moji nuno i nuna, so bili strogi, ca si navadi, si navadi va škole. Pokle te neso pustili vaditi. Neso kapili da treba čitati i pisati, ma nesi nanke mesta ime va kuće pokle. Dobro da je mama bila i pismena, morala je biti bistra. Pavica, kad je nedere bila ona je znala taljanski, nje je zusto taljanski još od*

²⁸⁶ Ministar prosvjete, Giuseppe Belluzzo je 1929. godine predložio nacrt zakona po kojemu će se oprostiti plaćanje školarine đacima koji prebivaju u zadarskoj, riječkoj, puljskoj i goričkoj pokrajini. Više u: Istarski list, god. 1, br. 5., Gorica, 9. svibnja 1929., *Novosti, Oprost od školarine*.

²⁸⁷ Prijevod: *Regia scuola tecnica industriale mineraria con annessa Regia scuola secondaria di avviamento professionale industriale maschile e femminile*.

²⁸⁸ Prijevod: *Nacionalno udruženje fašističkih učitelja*.

²⁸⁹ Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinščini*, cit., str. 73.

²⁹⁰ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²⁹¹ Izjava D. M., r. 1938., dana autorici 30. studenog 2019.

djetinjstva“, govori D. M.²⁹² S druge strane, za vrijeme fašističkog režima neupitna je i važnost škola kao sredstva za fašizaciju društva i širenja propagande. Općina stoga poziva roditelje da upisuju svoju djecu u školu jer je pohađanje osnovne škole prema zakonu obavezno.²⁹³ O redovitom pohađanju škola piše i *Istarski list*: „Općenito je polazak u pučkim školama bio prilično redovit. Slučajeva, da djeca izbjegavaju školskoj obavezatnosti, nema mnogo, a to je također zato, jer učitelji redovito nadziru posjećivanje škola te javljaju nemarne učenike oblasti.“²⁹⁴

17. Mijenjanje imena, prezimena i toponima

Fašistička politika je imala tendenciju brisati tragove regionalnog hrvatskog, slovenskog i talijanskog identiteta, kulture i povijesti. To se brisanje najviše očitivalo u nametnutim imenima, prezimenima i toponimima od strane režima koji je stupio na vlast krajem listopada 1922. godine. Od završetka Prvog svjetskog rata, u Italiji je jačala iredentistička propaganda koja je umanjivala postojanje drugih identiteta na području Istre. Iako je Italija mjesec dana prije dolaska fašizma na vlast službeno prihvatila Zakon o zaštiti slavenskih naroda u Italiji, koje je izdalo Društvo naroda o zaštiti etičkih, jezičnih i vjerskih manjina, ono nije zaživjelo zbog brzog uspona fašističke diktature.²⁹⁵

Pier Domenico Schiavi, komesar općinskog poglavarstva u Labinu, 21. prosinaca 1921. sastavlja popis svih hrvatskih prezimena i na svoju ruku dekretira novo talijansko ime.²⁹⁶ Potalijančivanje imena i prezimena postupno se počinje primjenjivati s dolaskom fašista na vlast 1922. godine. Do 1924. godine matične knjige vodili su svećenici, te se i na temelju njihovih bilješki može vidjeti je li svećenik primjenjivao nove zakone. Kada 1922. godine fašisti dolaze na vlast, postupno se počinje s potalijančivanjem prezimena i imena. S. A. je rođen u siječnju 1924. godine, te navodi kako je u knjizi krštenih zapisan pod imenom Vjekoslav Alojz, dok su mu naknadno ime promijenili u Luigi. Njegovog mlađeg brata zvali su Bogdan, dok je u knjizi rođenih zapisan pod imenom Diodato. U nastavku navodi kako su se u obitelji uvijek nazivali „narodnim“ imenima, te kako ga nitko u obitelji nije zvao Luigi, kao ni njegovog brata Diodato. Od 1924. godine vođenje matičnih knjiga preuzimaju zasebni matični uredi što je dovelo do nestajanja narodnih hrvatskih i slovenskih krsnih imena. Parovel u svojoj knjizi *Izbrisani identitet* navodi popis prevedenih imena koji se koristio kao podsjetnik u matičnim uredima, među kojima se može potvrditi kako su imena Alojz, Lojze i Vjekoslav bili prevedeni kao Luigi, a ime Bogdan kao

²⁹² Ibidem.

²⁹³ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 276, f: IX/1, *Avviso Nro. 4327*.

²⁹⁴ *Istarski list*, god. 2. , br. 34., Gorica, 21. kolovoza 1930., *Politički pregled, Istarski seljaci*.

²⁹⁵ Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, cit., str. 19.

²⁹⁶ Mezulić, Hrvoje, *Fašizam: krstitelj i palikuća*, cit., str. 65.

Diodato, Donato, Teodoro i Teodosio.²⁹⁷ G. A. navodi kako su zbog straha od fašista i mogućeg povezivanja s Josipom Brozom Titom njegovog brata zvali drugačije: „Moj brat se nije zvao Tito nego Livio za vrijeme rata, radi sigurnosti.“²⁹⁸

Mijenjanje prezimena započelo je već 1918. godine. Česti su obrasci za mijenjanje prezimena u kojima bi pojedinci tražili vraćanje prezimena u talijanski oblik (*Riduzione in forma italiana del Cognome di...*).²⁹⁹ Radi se o ustaljenim obrascima u kojima se ne navodi razlog promjene prezimena, stoga ne možemo znati je li ono bilo dobrovoljno ili su se stanovnici pobunili protiv tog čina. Kao i u slučaju imena, matični uredi su unaprijed imali pripremljen popis prevedenih prezimena. Bila je obavezna primjena talijanske grafije. Na istočnom Jadranu zabilježena su brojna talijanska prezimena koja su pisana hrvatskom i slovenskom grafijom, te obrnuto (hrvatska i slovenska prezimena koja su pisana talijanskom grafijom) što potječe još od davnina jer je na tom području značajan utjecaj ostavila vladavina Venecije.³⁰⁰ Kraljevskom zakonskom uredbom br. 494 iz 7. travnja 1926. u tršćanskoj i istarskoj prefekturi omogućen je besplatni povrat prezimena u talijanski oblik što je stanovnicima omogućavalo asimilaciju u novonastalo poželjno društvo te izbacivanje etikete stranca na istarskom poluotoku.³⁰¹ Neke su osobe uspjele izbjeći talijanizaciju prezimena zbog prezimena koje je zvučalo talijanski ili su pripadali društvenoj margini koja je bila zanemarivana i od strane režima. S. A. tvrdi kako je njegov slučaj netalijanizacije prezimena bio taj da je prezime zvučalo talijanski te ga stoga nije trebalo mijenjati. U popisu promijenjenih prezimena koje Parovel navodi u knjizi *Izbrisani identitet* pronađena je inačica ispitanikovog prezimena koja završava sa -ić.³⁰² Stoga se postavlja pitanje je li prezime bilo talijanizirano i prije 1924. godine.

Zadaća nacionalističkih kulturnih društava na području Julijske Krajine (tal. *Venezia Giulia*) bila je vraćanje starih talijansko-mletačkih naziva sela i gradova. Često bi se javljali problemi neprepoznavanja imena mjesta jer su službenici pisali različita imena (različiti prijevodi). Iako je 28. veljače 1921. godine u *Gazzetti Ufficiale* objavljen Kraljevski dekret o službenom načinu čitanja općina i mjesta u novopripojenim područjima, tek je Kraljevskim dekretom od 29. ožujka 1923. godine, koji je potpisao Mussolini, objavljen službeni dokument o obaveznom pisanju službenog nazivlja za područje Julijske Krajine.³⁰³ Pismo Civilnog komesara iz kolovoza 1921. navodi: „Si trasmette a codesto Ufficio la nuova toponomastica dei Comuni di Albona e Fianona per conoscenza con preghiera di attenersi d'ora innanzi alla nuova nomenclatura.“³⁰⁴ Time je

²⁹⁷ Mezulić, Hrvoje, *Fašizam: krstitelj i palikuća*, cit., str. 106.-109.

²⁹⁸ Izjava G. A., r. 1936., dana autorici 19. svibnja 2020.

²⁹⁹ HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 363, *Oggetto: Riduzione in forma italiana del Cognome*.

³⁰⁰ Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, cit., str. 25.

³⁰¹ *Ibidem*.

³⁰² *Ibidem*, str. 101.

³⁰³ Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, cit., str. 22.-24.

³⁰⁴ Pismo je dobiveno od strane Civilnog komesarijata u Trstu. Profesor Matteo Bartoli sa Sveučilišta u Torinu dobio je zaduženje od strane Ministarstva unutarnjih poslova predstaviti novu nomenklaturu za Općine Labin i Plomin. Nova

predstavljena nova nomenklatura za imena mjesta na Labinštini koja se trebala početi koristiti odmah.

COMUNE D'ALBONA
CERRE
MONTAGNA
SANTA LUCIA D'ALBONA
SAN LORENZO D'ALBONA
STALIA
SANTA DOMENICA D'ALBONA
RIPENDA
SANTALESI / DUBROVA /
VETTUA
CUGNO
SUMBERSI
STERMAZIO
PORTO SANTANDREA D'ALBONA

COMUNE DI FIANONA
CHERSANO
COSLIACO
MALACRASCA
SUCCDRU / JESSENOVIK /
VILLANOVA
BRIANI / BRDO /
FELICIA / CEPICI /
VALDARSA /SUSGNEVIZZA/

Nova nomenklatura za Općinu Labin i Općinu Plomin 1921. godine.³⁰⁵

Nije se samo radilo o talijanizaciji imena, već i o uvođenju novopripojenih teritorija u talijansku državu. To se očitavalo i u nazivima ulica i trgova koji su imena dobivali po talijanskim ličnostima. Labinski trg je sredinom dvadesetih godina 20. stoljeća dobio ime po talijanskom kralju

nomenklatura je trebala biti poslana svim župnim, poštanskim i poreznim uredima i gradskim vijećnicama. Prijevod: „Navedenom uredu se prenosi nova toponomastika Općina Labin i Plomin sa zamolbom da se počinjju primjenjivati odmah.“ HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 7, *Oggetto: Toponomastica nella Venezia Giulia*.

³⁰⁵ Valja uzeti u obzir kako je Šušnjeвица 1921. godine spadala pod Općinu Boljun (Bogliuno). HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 7, *Oggetto: Toponomastica nella Venezia Giulia*.

Vittoriju Emanueleu III., trg se prethodno nazivao *Piazza del Borgo*. Mijenjanje imena ulica, trgova i škola bila je uobičajena politika, kao uostalom i danas. S. A. navodi da su bili svjesni mijenjanja imena, no kako Pićan nikad nisu nazivali Pedena u svakodnevnom govoru, već su koristili termin *grad* (grad). Između sebe su u govoru uvijek koristili termin Labin, a ne Albona; dok su za novoizgrađeni Podlabin koristili talijanski termin Pozzo Littorio. Prethodno spomenuti Kraljevski dekret o *Službenom nazivlju općina i drugih lokaliteta na anketiranim područjima* iz 29. ožujka 1923., spominje kako je moguće, ako je novo ime bilo toliko različito od starog naziva, pored novog naziva mjesta koristiti se starim nazivom u zagradi, no ono je trebalo biti napisano diskretno i malim slovom.³⁰⁶ Na Labinštini većina imena mjesta nije doživjela značajnije promjene (većinom se radilo o svođenju na talijansku grafiju ili prevođenju) te se i danas čitajući dokumente iz međuratnog razdoblja može prepoznati na koja se mjesta taj dokument odnosi. Primjeri svođenja na talijansku grafiju: Brovinje postaje Brovini, Krapan Carpano, Santalezi Santalesi, Drenje Dregne itd. Prisutni su i primjeri doslovnog prevođenja na talijanski jezik: Sveta Marina postaje Santa Marina, Breg Montagna, Duga Luka Portolongo. Imamo i primjere davanja imena mjesta po projektantu luke u Koromačnu, Mazzinghiju, te je tako nastalo ime Valmazzinghi ili po dolinama rijeka npr. Valdarsa (porijeklo: dolina rijeke Raše) za Šušnjevicu (iako se u istrorumunjskom govoru koristi Susnevite). Neka naselja dobivaju ime po crkvi koja se nalazi u tom mjestu npr. Santa Lucia (Skitača), San Nicolò (Sveti Nikola – Drenje). No, na području Labinštine postoje i iznimke koje nije lako dokučiti, npr. ime Felicia za Čepić.

³⁰⁶ Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, cit., str. 22.-24.

18. Zaključak

Cilj ovog rada bio je prikazati svakodnevni život na Labinštini za vrijeme fašističke diktature putem analize dobivenih intervjua sa svjedocima, arhivske građe i literature. Svjedočanstva znaju biti veoma subjektivna pa se često događa da ona ne odgovaraju službenim interpretacijama i povijesnim narativima. Ti službeni povijesni narativi se nerijetko temelje na onim političkim, što nam zapravo daje crno-bijelu sliku nekog povijesnog razdoblja. U razgovoru s običnim ljudima ulazimo u neke međuzone koje su često bile izostavljene iz kolektivne nacionalne memorije te se u ovom slučaju sukobljavaju individualno sjećanje i kolektivni mit. Mišljenje običnih ljudi moglo se mijenjati tijekom vremena, stoga ne možemo govoriti o konstantnim kategorijama. Isto vrijedi i za nacionalno izjašnjavanje stanovnika u različitim razdobljima. Naime, ljudi su se prilagođavali situaciji, a popisi stanovništva su često bili dijelom nacionalnih projekata i političkih propaganda. Teško je odrediti pravu sliku ovog kompleksnog razdoblja, ponajviše zbog nedosljednosti privatnog i javnog sjećanja, ali i nacionalne propagande koja je utjecala na pojedinca. Svako sjećanje je veoma subjektivno, kao i način na koji pojedinac doživljava događaje koji su se odvijali u prošlosti. Ponekad imamo osjećaj da se sjećanja u većini slučajeva poklapaju sa službenom interpretacijom, ali kada dodatno zagrebemo ispod površine dolazimo do nepodudaranja povijesnog narativa, propagande i osobnog sjećanja svjedoka.

Istra se nakon Prvog svjetskog rata našla u veoma teškoj gospodarskoj i političkoj situaciji, stoga je međuratno razdoblje za istarskog čovjeka bilo puko preživljavanje. Prvi je zadatak Italije bio uklopiti Istru u nacionalno tijelo putem uspostavljanja zakona, usklađivanja valuta, zakonodavstva i uprave. Od dolaska fašizma na vlast donosi se više zakona koji dodatno ograničavaju upotrebu bilo kojeg jezika osim talijanskog u javnom životu, dolazi do mijenjanja toponima te imena i prezimena lokalnog stanovništva. Većina je relativno brzo prihvatila novu političku situaciju, no to ne znači da su ljudi prihvatili fašistička načela, nego su shvatili kako će si povećati šanse za preživljavanje ako se ne dovode u sukob s režimom. Poboljšanje uvjeta svakodnevnog života, kao što je uvođenje obaveznog školovanja djece, obavezno cijepljenje, edukacija stanovništva (organiziranje raznih tečajeva i večernjih škola), isplata socijalne pomoći, isušivanje Čepićkog jezera te izgradnja cesta, škola, vrtića, vodovoda i uvođenje pitke vode, dovelo je do lakšeg prihvaćanja nove vlasti. Iako je želio prodrijeti u privatnu sferu života, fašizam to nije uspio. Režim je provodio fašizaciju društva pomoću raznih organizacija, simbola, ali i učenja djece od malih nogu o pripadnosti državi. Ta se fašizacija društva provodila neovisno o nacionalnoj pripadnosti. S druge strane, u obiteljima se i dalje zadržalo njegovanje tradicije koja je postojala i prije dolaska fašizma na vlast, npr. govor lokalnih dijalekta (cakavica, čakavica i vlaški jezik).

Budući da se radi o opširnoj temi te je bilo nemoguće obuhvatiti cjelokupnu sliku Labinštine, ovaj diplomski rad će poslužiti za daljnje istraživanje i produbljivanje teme. Bilo bi potrebno proučiti više arhivske građe iz fonda Comune di Albona, fonda Comune di Fianona i Comune di Valdarsa, ispitati više svjedoka iz ostalih dijelova Labinštine te eventualno usporediti ovo razdoblje sa situacijom u ratnom i poslijeratnom razdoblju.

19. Bibliografija

Autorizirane izjave u posjedu autorice

1. D. M., r. 1938., Brovinje, Hrvatska, 30. studenog 2019.
2. G. A., r. 1936., Bernići (Čepić Polje), Hrvatska, 19. svibnja 2020.
3. G. A. T., r. 1920., Maretići, Hrvatska, 15. lipnja 2020.
4. R. P., r. 1942., Šušnjevića, Hrvatska, 3. prosinca 2019.
5. S. A., r. 1924., Šimunici, Hrvatska, 17. prosinca 2019.

Obiteljski arhiv obitelji Dobrić

1. Pismo poslano Savezničkoj komisiji za razgraničenje (bez datuma)
2. Životopis Josipa Dobrića

Arhivska građa

1. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, Fonogramma, No. 12/Gab
2. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, 242/5 – Gab
3. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 6, Prot. N. 370, Risposta al 242/5 – Gab
4. HR-DAPA-453, *Civilni komesarijat u Pazinu*, k: 7, *Oggetto: Toponomastica nella Venezia Giulia*
5. HR-DAPA-55, *Prefektura Istre u Puli*, k: 110, XVI – A – 3/27, Prot. N. 380.
6. HR-DAPA-55, *Prefektura Istre u Puli*, k: 110, XVI – A – 8/2, Prot. N. 850, *Edificio scolastico di Ripenda*
7. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, *Assistenze illegittimi*
8. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, Assistenza minori Bresaz, 20. svibnja 1931.
9. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 139, Assistenza minori Bresaz, 27. svibnja 1931.
10. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 53/1926
11. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 13/1925
12. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, *Morbillo. Chiusura scuole*
13. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Nro 638 di prot., *Oggetto: Campagna antimalarica – Relazione*
14. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Prot. N. 4728
15. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 158, Prot. N. 1343, *Elenco*
16. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 157, Nro 8/1925
17. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 159, Nro 4839, *Oggetto: Vaccinazione*
18. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 159, Nro 4840

19. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 273, Le scuole elementari di *Comune di Albona*
20. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, No. 446
21. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, N. 63, *Contributo alla Lega Nazionale per l'impianto della refazione scolastica ai bambini dell'asilo di Barbi*
22. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 274, N. 1604, *Nomina di Balilla a caposquadra*
23. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 275, f: IX/1, *Riunione dei Direttori Didattici a Pola il giorno 11 Ottobre 1934 – XII*
24. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 275, f: IX/1, *Funzionamento scuole*
25. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 276, f: IX/1, *Avviso Nro. 4327.*
26. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 276, f: IX/1, *N. 3183/11.*
27. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 277, cl 1, *Elenco insegnanti fiduciari scuole Comune di Albona*
28. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 360, Premio di natalità, 9. listopada 1936.
29. HR-DAPA-65, *Općina Labin*, k: 363, *Oggetto: Riduzione in forma italiana del Cognome*

Matični ured

1. Atti di nascita 1938. (Santa Lucia), Matični ured Labin, pregledano 6. rujna 2019.
2. Matična knjiga rođenih Sveta Lucija (1912. – 1923.), Matični ured Labin, pregledano 6. rujna 2019.

Knjige

1. Albanese, Giulia, *La marcia su Roma*, Editori Laterza, Bari, 2008.
2. Banovac, Boris, *Društvena pripadnost, identitet, teritorij*, Sociološko istraživanje regionalne pripadnosti u Istri, Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 1998.
3. Bratulić, Josip; Šimunović, Petar, *Prezimana i naselja u Istri*, Čakavski sabor, Pula, 1985.
4. *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, Institut Adriatique, Sušak, 1946.
5. Cukrov, Ante, *Između obrazovanja i denacionalizacije, Lega Nazionale i njezine škole u Istri krajem 19. i početkom 20. stoljeća*, HISTRIA – CROATICA, C. A. S. H., Pula, 2001.
6. Čulinović, Ferdo, *Revolucionarni pokret u Istri 1921.*, Glas rada, Zagreb, 1951.
7. Demarin, Mate, *Hrvatsko školstvo u Istri, Pregled razvoja 1818 – 1918*, Hrvatski školski muzej u Zagrebu, Zagreb, 1978.
8. Diminić, Lucijan, *Sveti Lovreč Labinski i okolica*, Mathias Flacius, Labin, 2003.
9. Dukovski, Darko, *Fašizam u Istri 1918. – 1943.*, C. A. S. H. Histria Croatica, Pula, 1998.
10. Dukovski, Darko, *Istra i Rijeka u prvoj polovici 20. stoljeća (1918. – 1947.)*, Leykam international, Zagreb, 2010.

11. Dukovski, Darko, *Svi svjetovi istarski*, C. A. S. H. Histria Croatica, Pula, 1997.
12. Glavičić, Božo, *Narodni običaji Labinšćine*, Zigo, Rijeka, 2003.
13. G. S. ed E. Spinetti, *Sintesi della dottrina fascista*, Brani degli „scritti e discorsi“ del Duce ordinati per i gerarchi e gli studiosi, Biblioteca del covo, 2015.
14. Ivetić, Egidio, *Istra kroz vrijeme, Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku*, Collana degli Atti, br. 30, Centro Ricerche Storiche Rovigno, Rovinj, 2009., *online* dostupno na: https://www.crsrv.org/pdf/collana_degli_atti/Istra_kroz_vrijeme.pdf, pregledano 11. travnja 2020.
15. Iyall Smith, Keri E.; Leavy, Patricia, *Hybrid Identities: Theoretical and Empirical Examinations*, Chicago, Haymarket Books, 2009.
16. Milevoj, Marijan, *Kartulini z Labinšćini*, Labinska komuna, Labin, 1998.
17. Milevoj, Marijan, *Labinski album*, Mathias Flacius, Labin, 2007.
18. Milevoj, Marijan, Strenja, Eduard, *Labin tragom vjekova*, Naklada Matthias, Labin, 1988.
19. Mezulić, Hrvoje, *Fašizam: krstitelj i palikuća*, Dom i svijet, Zagreb, 2005.
20. Nohlen, Dieter, *Politološki rječnik*, Pan Liber, Osijek – Zagreb – Split, 2001.
21. Orlić, Ivona, *Istra kroz tri generacije, Između svakodnevne konstrukcije identiteta i turističkog proizvoda*, Izdanja etnografskog muzeja Istre, Pazin, 2013.
22. Parovel, Pavao, *Izbrisani identitet*, Udruženi nakladnici, Pazin – Poreč – Pula, 1993.
23. Perselli, Guerrino, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936*, Etnia, br. 4, Centro Ricerche Storiche Rovigno, Rovinj, 1993., *online* dostupno na: <https://admin-crs-rovinj.lloyds-design.hr/wp-content/uploads/2020/03/N.4-Perselli.pdf>, pregledano 30. travnja 2020., https://www.crsrv.org/pdf/collana_degli_atti/Istra_kroz_vrijeme.pdf, pregledano 11. travnja 2020.
24. Racovaz, Rinaldo, *Raša, remek-djelo graditeljstva Moderne*, Zajednica Talijana Giuseppina Martinuzzi Labin, Raša, 2017.
25. Radetić, Ernest, *Istarski zapisi*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1969.
26. Sabbatucci, Giovanni; Vidotto, Vittorio, *Storia contemporanea, Il Novecento*, Editori Laterza, Bari, 2008.
27. Salvatorelli, Luigi; Mira, Giovanni, *Storia d'Italia nel periodo fascista*, Giulio Einaudi, Torino, 1964.
28. Stemberger, Herman, *Labinska povijesna kronika*, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin, 1983.
29. Vorano, Tulio, *Istarski ugljenokopi, Četiri stoljeća rudarenja u Istri*, Istarski ugljenokopi Tupljak, Labin, 1997.

30. Žic, Nikola, *Istra, Dio II. Čovjek, Antropogeografsko stanje potkraj svjetskog rata*, HRID, Zagreb, 1937.

Znanstveni i stručni članci

1. Bagarić, Petar, *Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine*, u: *Acta Histriae*, br. 3, 2015., *online* dostupno na: https://zdjp.si/wp-content/uploads/2015/12/Pages-from-Acta-Histriae-št.-3-letnik-23-2015_BAGARIĆ_LOWRES.pdf, pregledano 30. travnja 2020.
2. Ballinger, Pamela, *History's „Illegibes“: National indeterminacy in Istria*, u: *Austrian History Yearbook*, br. 43, Center for Austrian Studies, University of Minnesota, 2012.
3. Bon Gherardi, Silvia, *Ustrojstvo fašističkog režima u Istri*, u: *Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru*, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981.
4. Braun, Alan; Vidović, Tomislav; Bačić, Dubravko, *Rudarsko-industrijski sklop Pozzo Littorio pored Labina*, u: *Prostor – znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam*, vol. 27, br. 1 (57), 2019., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/221647>, pregledano 17. svibnja 2020.
5. Bresciani, Marco, *Lost in transition? The Habsburg legacy, state – and national building and the new fascist order in the upper Adriatic*, u: *National indifference and the history of nationalism in modern Europe*, Routledge Taylor & Francis Group, New York, 2019.
6. Čulinović, Ferdo, *Labinska republika (Analiza pokreta u Istri iz 1921.)*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka, 1972.
7. D'Alessio, Vanni, *Politika obrazovanja i nacionalno pitanje u socijalističkoj Jugoslaviji: škole s talijanskim nastavnim jezikom u Istri i Rijeci*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 49, br. 2, 2017., str. 219.-240., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/186890>, pregledano 28. siječnja 2020.
8. Dukovski, Darko, *Dva egzodusa: hrvatski (1919. – 1941.) i talijanski (1943. – 1955.)*, u: *Adrias*, br. 15, 2008., str. 129.-165., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/35558>, pregledano 31. svibnja 2020.
9. Dukovski, Darko, *Povijest istarskog brigantaggia i contrabanda – socijalno rezbojništvo i cosa nostra istriana*, u: *Radovi* 28, br. 1, 1995., str. 212.-229., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/50239>, pregledano 28. svibnja 2020.
10. Fadljević, Miljenko, *Pregled radničkog pokreta u Općini Labin do I. svjetskog rata*, u: *Radnički pokret i NOB općine Labin*, Centar za historiju radničkog pokreta, Rijeka, 1980.

11. Haramija, Predrag, *Percepcija simbola totalitarnih režima – vizualni identitet fašizma, nacizma i komunizma u svjetlu procesa brendiranja*, u: *Obnovljeni život*. vol. 73, br. 3, 2017., str. 387.-401., *online* dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/280525>, pregledano 30. listopada 2019.
12. Luzzatto – Fegiz, Pierpaolo, *La politica demografica del fascismo*, u: *Annali Di Economia*, vol. 12, 1937., str. 109.-124., *online* dostupno na: www.jstor.org/stable/23229984, pregledano 2. prosinca 2019.
13. Mandić, Davor, *Labinština između dva svjetska rata u istarskoj štampi*, u: *Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru*, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981.
14. Manin, Marino, *O povjerljivom popisivanju istarskih Hrvata provedenom 1939. godine (na temelju popisnoga materijala iz 1936. godine)*, u: *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 34, br. 3, 2002., str. 713.-733., *online* dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/206899>, pregledano 7. lipnja 2020.
15. Mazzoni, Matteo, *Percorsi storici, Fughe e ritorni. Aspetti delle migrazioni nel XIX e XX secolo*, Recensioni, *Annamaria Vinci, Sentinelle della patria. Il fascismo al confine orientale 1918 – 1941*, *online* dostupno na: <http://www.percorsistorici.it/numeri/17-numeri-rivista/numero-1/74-percorsi-storici-numero-1.html>, pregledano 24. travnja 2020.
16. Medarić, Jura, *Ekonomski i socijalni odnosi u Istri 1918. – 1923. godine*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka, 1972.
17. Milotti, Daniela, *Prilog povijesti istarske poljoprivrede između 1918. i velike krize 1929.*, u: *Radnički pokret Labinštine 1921. – 1941. sa širim osvrtom na Istru*, Radničko sveučilište – Narodni muzej Labin, Labin – Rijeka, 1981.
18. Mohorović, Lucijan, *Prikaz liječničke djelatnosti dr. Valentina Lucasa*, u: *I. Labinski kulturno – povijesni susreti*, Grad Labin, Labin, 2017.
19. Mohorović, Lucijan, *Otvaranje gradske bolnice u Labinu 1925. – višestoljetna bolnička zaštita u Labinu (Istra)*, u: *Acta medico-historica Adriatica*, vol. 5, br. 1., 2007., str. 83.-90., *online* dostupno na: <http://hrcak.srce.hr/83066>, pregledano 1. lipnja 2020.
20. Rožac Darovec, Vida, *An archaeology of remembering the fascist era in the Istrian countryside*, u: *Acta Histriae*, br. 4, Koper, 2018.
21. Scotti, Giacomo, Giuricin, Luciano, *Pokret zauzimanja tvornica u Italiji i „Labinska republika“*, u: *Labinska Republika 1921. godine*, Sjevernojadranski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti Rijeka, Rijeka, 1972.
22. Vinci, Anna Maria, *Il fascismo al confine orientale. Appunti e considerazioni*, u: *Storie e regione*, Il fascismo di confine, br. 20., 2011., str. 20.-39., *online* dostupno na:

https://storiaeregione.eu/attachment/get/up_95_1467115976.pdf, pregledano 24. travnja 2020.

23. Zahra, Tara, *Imagined Noncommunities: National indifference as a Category of Analysis*, u: *Slavic Review*, vol. 69., br. 1., 2010., str. 93.-119., online dostupno na: www.jstor.org/stable/25621730, pregledano 29. siječnja 2020.

Periodika

1. Corriere istriano, god. 1., br. 12, 14. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Albona, La Befana del Duce*
2. Corriere istriano, god. 1., br. 18, 21. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Albona, Dono del Duce*
3. Corriere istriano, god. 1., br. 20, 24. siječnja 1934., *Dalla Provincia, Da Valmazzinghi*
4. Corriere istriano, god. 2., br. 90, 13. travnja 1935., *Dalla Provincia, Da Albona, Campagna Antitubercolare*
5. Corriere istriano, god. 2., br. 93, 21. travnja 1935., *Dalla Provincia, Da Albona, Conferenza antitubercolare*
6. Corriere istriano, god. 3., br. 189, 8. kolovoza 1936., *Il Duce tra i minatori dell'Arsia*
7. Corriere istriano, god. 3., br. 299., 15. prosinca 1936., *Arsia*
8. Corriere istriano, god. 4., br. 57, 7. ožujka 1937., *Il Ministero dei Lavori Pubblici ispeziona le opere stradali dell'Istria e visita Pola e il nuovo paese di Arsia*
9. Corriere istriano, god. 4., br. 60, 11. ožujka 1937., *Dalla Provincia, Da Valdarsa, Corso d'agricoltura*
10. Corriere istriano, god. 4., br. 87, 11. travnja 1937., *Dalla Provincia, Da Albona, In tema di comunicazioni*
11. Corriere istriano, god. 4., br. 264., 4. studenog 1937., *Il comune creato nel cuore minerario dell'Istria*
12. Corriere istriano, god. 5, br. 10, 12. siječnja 1938., *Dalla Provincia, Da Albona, La Befana fascista a Valmazzinghi*
13. Corriere istriano, god. 5., br. 85., 9. travnja 1938., *Dalla provincia, Da Albona, L'acqua*
14. Corriere istriano, god. 5., br. 128., 29. svibnja 1938., *Dalla provincia, Da Arsia, Cinema educativo*
15. Hrvatski list, god. 2., br. 340., Pula, 18. lipnja 1916., *Pokrajinske stvari*
16. Istarski list, god. 1 , br. 1., Gorica, 11. travnja 1929., *Novosti, Istarski vodovod*
17. Istarski list, god. 1 , br. 5., Gorica, 9. svibnja 1929., *Novosti, Kino po selima*
18. Istarski list, god. 1 , br. 5., Gorica, 9. svibnja 1929., *Novosti, Oprost od školarine*
19. Istarski list, god. 1 , br. 26., Gorica, 3. listopada 1929., *Što nam pišu iz Istre?, Kršan*

20. Istarski list, god. 2., br. 3., Gorica, 16. siječnja 1930., *Što nam pišu iz Istre?, Kršan*
21. Istarski list, god. 2., br. 34., Gorica, 21. kolovoza 1930., *Politički pregled, Istarski seljaci*
22. Istarski list, god. 2., br. 40., Gorica, 2. listopada 1930., *Istarski vodovod*
23. Istarska riječ, god. 1., br. 29., Trst, 26. srpnja 1923., *Dopisi, Iz Labinštine*
24. Istarska riječ, god. 1., br. 41., Trst, 18. listopada 1923., *Domaće novosti, Naše škole*
25. Istarska riječ, god. 1., br. 44., Trst, 8. studenog 1923., *Čemu zakon?*
26. Istarska riječ, god. 1., br. 44., Trst, 8. studenog 1923., *Uništenje naših škola*
27. Istarska riječ, god. 1., br. 45., Trst, 15. studenog 1923., *Strašna statistika o našem školstvu u Istri*
28. Istarska riječ, god. 2., br. 31., Trst, 3. srpnja 1924., *Domaće novosti, Razdioba Istre za pokrajinske odbore*
29. Istarska riječ, god. 2., br. 41., Trst, 11. rujna 1924., *Manite se čorava posla*
30. Istarska riječ, god. 2., br. 46., Trst, 16. listopada 1924., *Dopisi, Iz Labinštine, Naši jadi i nevolje*
31. Istarska riječ, god. 3., br. 33., Trst, 13. kolovoza 1925., *Dopisi, Iz Ripende kod Labina*
32. Istarska riječ, god. 4., br. 43., Trst, 28. listopada 1926., *Podzemno bogatstvo Istre*
33. L'Azione, god. 2., br. 213., Pula, 21. rujna 1920., *Stasera tutti al Politeama*
34. Narodni gospodar, vol. 1., br. 6., Trst 19. ožujka 1925., *Zakon o prezevima na kuće i zgrade*
35. Narodni gospodar, vol. 1., br. 10., Trst 14. svibnja 1925., *I opet jedan novi porez*
36. Narodni gospodar, vol. 1., br. 12., Trst, 11. lipnja 1925., *Porez na kuće*
37. Naša sloga, god. 14., br. 17., Trst, 1. rujna 1883., *Istarski sabor*
38. Naša sloga, god. 33., br. 35., Pula, 5. svibnja 1902., *Komisija za školu u Sušnjevici*
39. Naša sloga, god. 31., br. 71., Pula, 23. listopada 1900., *Razne vijesti, Pokrajinske*

Internetske stranice

1. Archivio Luce, Bandiere e drappi tricolori ornano la facciata di una casa colonica su cui è visibile la scritta murale „Più profondo il solco – Più alto il destino“, 1937., <https://patrimonio.archivioluce.com/luce-web/>, pregledano 12. travnja 2020.
2. Istarska enciklopedija, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, *Londonski ugovor* <http://istra.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1564>, pregledano 30. listopada 2019.
3. Očuvanje vlaškog i žejanskog jezika, Jezik i zajednica danas, <https://www.vlaski-zejanski.com/hr/nauci/jezik-i-zajednica-danas-2>, pregledano 26. svibnja 2020.
4. YouTube, Sistory Info, 15/29: Pieter M. Judson: People and their Categories: Creating Difference from Below and from Above in the Context of Empire, 2017., https://www.youtube.com/watch?v=8dY0qwIM_Cg&t=585s, pregledano 30. svibnja 2020.